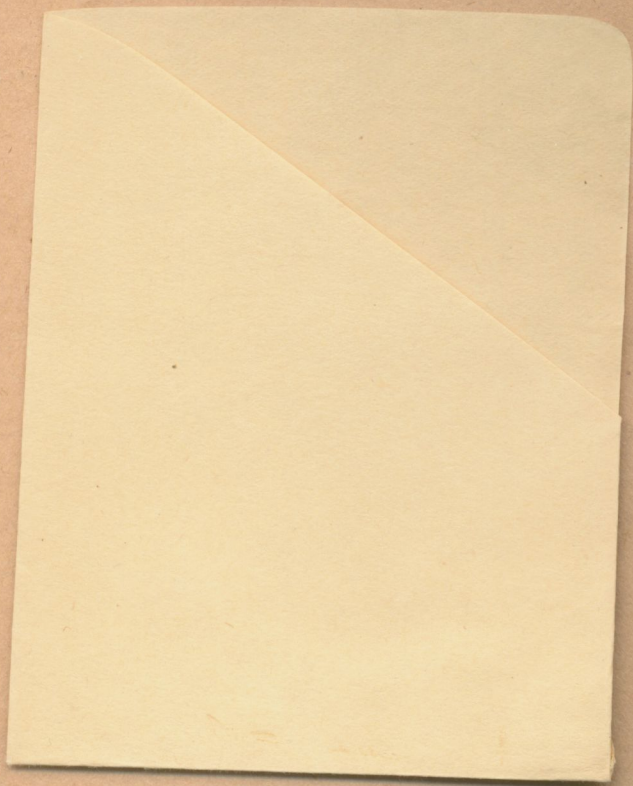

7740

910.4(47.925)

z-42

1904

515

ՅԼՈՎԱԳՐԱԿԱՆ
Հ-ԳՁ

ԻՍՏԱՆԻ ՅԱՐԱՐԹԻՒՆՆԵՐՆԵՐ

Handwritten mark

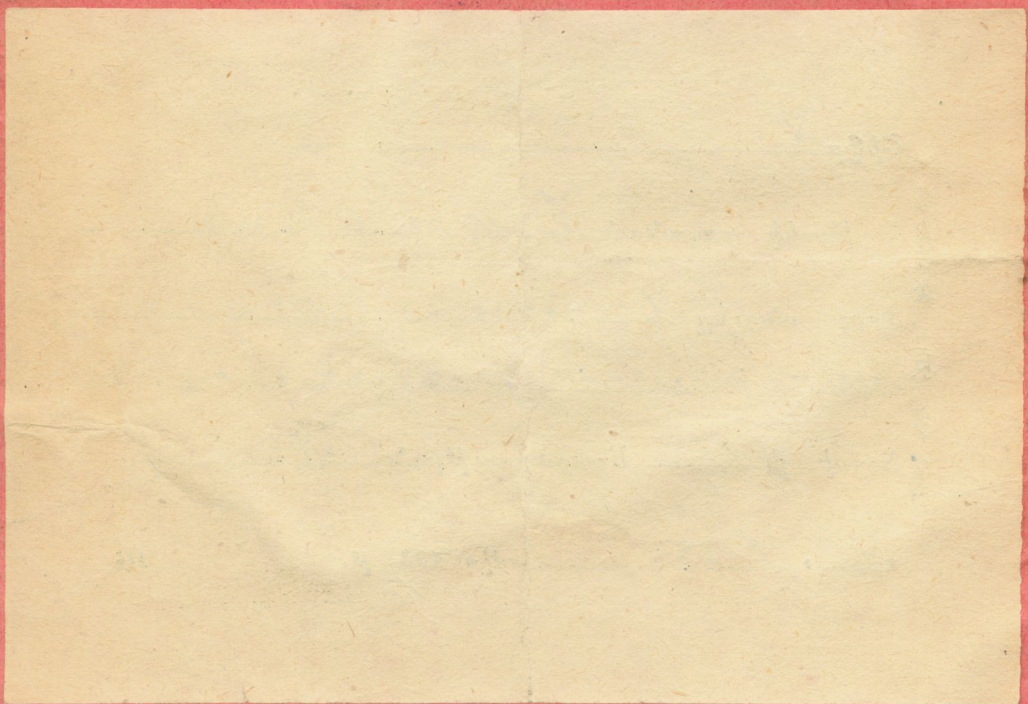
Ի Մ Օ Ր Ա Ք Ի Ր Ը

(Արտատպած Վ. Ռ. Մ. Ս. Յ. հանգիսից)

Խ
Մ
Ի
Ե
Ի

Տպարան Մ. Եաթաճեի նւ Ըսկ., Նիկ. 21,
1901

386822

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 26-го Января 1901 года.

2004

21976-60

ԻՄ ՕՐԱԳԻՐԸ

13 Օգոստոսի, Երեւշաբլի:

Ինչ նոր էր լուրը յաղթահարել խաւարին և պատառել զիշերային թանձր վարագոյրը, երբ մեր ընդարձակ ննջարանում լուսեց պաշտօնարակի լիահնչիւն ձայնը. «տղայք, վեր կացէք, ժամանակ է»: Արդէն ժամի 4 էր: Ամենքս վեր թռանք տեղերիցս, արագ հագնուեցանք և վերցնելով մեր երեսօրբիչները վազեցինք դէպի սանտորակ աղբիւրի աւազանը, լուսուեցինք. թէ՛ն էլ արդէն պատրաստ էր: Մինչև խմեցինք, ճանապարհորդական պարկերս շալակեցինք և վանքի բակում զոյգ-զոյգ շարուեցինք, արդէն ժամի 6-ը դարձաւ:

Երբ ամենքս պատրաստ էինք, պաշտօնարակն ըստ սովորականին յայտնեց մեզ այսօրուայ ճանապարհորդութեան նպատակը, բացատրեց այն սուրբ վայրերի պատմական նշանակութիւնն, ուր այսօր ոտք էինք դնելու և Սանահնի ու Հաղպատի վանքերը նմանեցրեց

երկուորեակներն՝ իբրև միևնույն ժամանակի և համաժամանքների ծնունդ՝ համարեա թէ միևնույն անձանց ձեռքով կառուցուած: Յետոյ պ. դաստիարակի խնդրանք՝ ձերունագարգ Վարդան արքեպիսկոպոսը «Տէր-ուղղեա՛. . .» և պահպանիչ «սեւով» օրհնեց մեր ուղևորութիւնը և բարի ճանապարհ ու վերադարձ ցանկացաւ մեզ:

Քալլերգի ներդաշնակ ու կանոնաւոր հնչիւնների համաձայն ոտքերս գետնին տրոփելով՝ դուրս եկանք վանքի բակից, արևելեան պարսպի դռնով, անցանք գիւղի կալերի մօտով և «Նշերկուտ»ի վրայով դիմեցինք դէպի «սբ. Աստուածածնայ ձոր»ը:

Գեղեցիկ առաւօտ է. արեգակն իր ոսկեգոյն ճառագայթները սփռել է բարձր լեռների կատարներին. երկինքը պարզ է. թարմ և զով քամին փչում է երեսներին: Լսում է լեռնային վտակի կարկաչահաս ձայնը, ծառերի կանաչ տերևների սոսափիւնը և թռչունների քաղցր գայլալիկն ու ճուռողիւնը: Չորս կողմը տարածուած դաշտերի անթիւ ու բազմերանգ ծաղիկները բռնում էին իրենց անուշահոտութիւնը: Գիւղացին սկսել էր իր գործը. գիշերուան արօտից վերադարձած նախիրը ցրում էր գիւղը և հարսները կովկիթները ձեռքերին սպասում էին իրենց սիրուն «նաշխուն»ներին, «ծաղիկ»ներին ու «նարգիզ»ներին:

Գուրս գալով «Աստուածածնայ ձոր»ից, անցնում ենք անտառածածկ բլրի լանջի երկարութեամբ ձգուած մի նեղ շաւղով, որ հովանաւորուած է հօնի, վայրի խնձորի, շորի, տխլի և այլ տեսակ ծառերով: Սբ. Կարապետ եկեղեցու բլրի արևմտեան ստորոտով ճուռեցինք դէպի արևելք. այժմ մեր առաջը տարածուած է մի փոքրիկ լեռնադաշտ՝ ծածկուած արտերով: Այստեղ արևի ճառագայթներն օգուտ քաղելով դաշտի ծառագուրկ հարթութիւնից՝ սկսեցին չարածըճիւղեթեամբ այրել մեր դէմքերը, բայց մենք էլ մի փոքր ոյժ տալով մեր ոտքերին՝ փախուստ տուինք մի փոքր դէպի հարաւ և մտանք Որնակայ ծառազարդ և ստուերոտ ձորը: Չորի վերին մասից, ահագին ապառաժների վրայից, խո-

խոջարով սրնթաց վագում է մի փոքրիկ առուակ, որ մի փոքր ցած իջնելով, կրկին ապառաժների վրայից ջրվեժի նման ներքև է թափւում: Հէնց ջրվեժի մօտ առուակի վրայ ձգուած է մի փայտեայ կամուրջ՝ հողով ծածկուած: Մենք նստեցինք բնութեան այդ սքանչելի տեսարանի մօտ և դիտում էինք սիրուն ջրվեժի սրնթաց թռիչքները. յետոյ թողնելով այդ բանաստեղծական վայրը, բարձրացանք գէպի դաշտը և Որնակ գիւղը:

Որնակ գիւղը մօտ 20—25 տուն հայ բնակիչ ունի. բոլորն էլ պարապում են երկրագործութեամբ և կենդանաբուծութեամբ. գիւղի դիրքը գեղեցիկ է՝ գլտնուելով երկու անտառապատ լեռների առաջը. գիւղի առաջը տարածւում է մի փոքրիկ դաշտավայր և ապա ահուելի ձորը: Գիւղի միակ եկեղեցին անշուք է և աղքատ. կառուցել են Արղութեանները՝ հասարակ քարից միմիայն արևմտեան պատը, որտեղ և եկեղեցու մուտքն է, շինուած է սրբատաշ քարից և մի քանի քարերի վրայ կան քանշակուած խաչքարեր: Քարեայ փոքրիկ գմբէթը՝ հէնց տանիքի եզրին է շինուած, դռնից վերև: Գիւղի աղբիւրը բերուած է 250 սաժէն հեռաւորութիւն ունեցող մօտակայ լեռան ստորոտներից, Թիֆլիզի կուսանաց անապատի միաբան արժ. կոյս Մանիայի ծախքով: Աղբիւրի կամարակապ ումի վրայ փակցրած է բարեգործ կոյսի լուսանկարը՝ շուրջը գրուած արձանագրութեամբ, որ վերաբերում է աղբիւրի շինութեանը: Տարաբաղաբար այժմ աղբիւրը կտրուած է և ջուր չէ գալիս:

Երգելով, խօսելով ու թմբկահարելով ուրախ անցանք Որնակայ փոքրիկ դաշտավայրն էլ և օձապտոյտ ճանապարհով իջանք ձորը: Ի՛նչ գեղեցիկ է լեռնային բնութիւնն իր բոլոր հրաշալիքներով. անդնդախոր, ոլորապտոյտ ձորը, կուսական անտառը, թռչունների արագ թռիչքը, ձորի անդնդում վազող գետակի խուլ ձայնը, խիտ անտառի միջից իրենց գոռոզ կատարները բարձրացնող ապառաժոտ սարերի տեսքը միանալով միմեանց հետ՝ մի այնպիսի վեհ զգացմունքներ առաջացնող ամբողջութիւն են կազմում, որ մարդ մի ըսուէ

կանգ է առնում և նրա մտքերը դէպի անհունութիւնք սլանալով՝ ակնապիշ նայում է իր շուրջը . . . :

Ձորի վճիտ աղբիւրի մօտ մի փոքր հանգստանալով՝ զովացանք նրա սառնորակ ջրերով և դիտեցինք մօտիկ գտնուող ջրաղացը: Ձորը կոչւում է «Հաղպատայ» ձոր, վազող գետակը՝ «Հաղպատայ ջուր» և ձորում տարածուած այգիներն ու ջրաղացներն էլ պատկանում են Հաղպատեցոյ. ահա այդ ջրաղացներից մէկն էր մեր դիտածը, որ մի հասարակ, քարեայ խախուռ շէնք էր, միայն մի աղաքարով. նրա «տակնակ» ու «վերնակ»ներն էլ արագ չէին պտտում՝ ջրի նուազութեան պատճառով:

Այդտեղից օձապտոյտ ճանապարհներով դարձեալ բարձրացանք դէպի վեր և շուտով հասանք Հաղպատայ դաշտը, ուր մեզ դիմաւորեց այդ միջոցին Հաղպատ գլտնուող և Շուլաւերի դպրոցի ուսուցիչ պ. Ս. Ք. որ մեր դպրոցի նախկին սաներիցն է: Մեր առաջը տարածուած է, մի փոքրիկ բարձրավանդակի վրայ, Հաղպատ գիւղը, իսկ գիւղից արեւմուտք Հաղպատայ հռչակաւոր վանքը՝ շրջապատուած պարիսպներով. որքան մօտենում ես, այնքան սիրտդ սկսում է աւելի արագ բաբախել, այնքան աւելի անհամբեր ես դառնում՝ շուտով համբուրելու այդ սրբազան վայրի դարաւոր տաճարների քարերն ու պատմական նշանաւոր թէ եկեղեցական և թէ իշխանական տոհմի անձանց շիրիմները: Այդ փառաշէն տաճարների խումբը, որ երկար դարեր իր հզօր ու կարծր կուրծքը դէմ տալով ժամանակի աւերիչ ժանիքներին՝ պաշտպանուել է և մաշել իր ունեցած ուժի և զօրութեան մեծ մասը, այժմ կարծես ուժասպառ և յուսահատ՝ օգնութեան է դիմում իր բորբոսնած քարերը համբուրող և բարեպաշտ անձանցը . . . :

Անցնելով «սուրբ Կիւրակէ» եկեղեցու աւերակների մօտով՝ կարգի ընկանք և գոյգ գոյգ՝ երգելով ու երաժշտութեամբ առաջ գնացինք. գիւղի երեխայքն երաշժտութեան և երգի ձայնի վրայ հաւաքուելով մեր շուրջը՝ հետաքրքրութեամբ դիտելով հետևում էին մեզ: Հէնց գիւղի սահմանում դիմաւորեց մեզ պ. Գրիգորիս Երզրնկեանը—ուսուցիչ և նախկին սան մեր դպրոցի—մէկ

ձեռքին մատուցարանի վրայ դրած աղ ու հացը, իսկ միւս ձեռքին եղանք. պարոնը մօտեցաւ դաստիարակին հետեւեալ կարճ տենաբանութեամբ. «Այս սրբազան վայրում դիմաւորում եմ Զեզ աղ ու հացով և հայկական դէնքով. իբրև բնիկ Հաղպատցի, շատ ուրախ եմ Զեզ այստեղ ընդունելով»: Այս անսպասելի տեսարանը խորը տպաւորութիւն արեց ամենքիս սրտի վրայ. դաստիարակը ճաշակեց աղ ու հացը, սրտագին շնորհակալութիւն յայտնեց և մենք կրկին առաջ ընթացանք մեր քայլերդով:

Գիւղում կենդանութիւն էր տիրում. գիւղացիք արդէն սկսել էին կալերը, տղամարդիկ, կանայք, երեխայք, բոլորն էլ գործի վրայ էին: Կալերի միջով անցնելով՝ մտանք վանքի պարսպի կամարակապ դռնով և «Համազասպ» կոչուած փառաշէն գաւթի մօտով և կանգնեցինք զանգակատան և վանքի հիւրասենեակների մէջտեղը, ուր վանահայր Յակօբ վարդապետը պատրաստակամութեամբ ընդունեց մեզ: Կարգով մօտեցանք, համբուրեցինք հայր սուրբի աջը, ստացանք նրա օրհնութիւնը և տեղաւորուեցանք մեզ համար յատկացրած սենեակներում: Առաւօտեան 9¹/₂ ժամն էր արդէն:

Մի փոքր հանգստանալուց լետոյ՝ մեզնից ամեն մէկն ազատ էր իր ցանկացած գործով զբաղուելու մինչև ճաշ: Այդ ազատ ժամանակը համարեան թէ ամենքս գործ դրինք վանքի մասերը հարևանցի կերպով դիտելով: Ժամի 12-ին ճաշի զանգը հրաւիրեց մեզ կրկին ժողովուելու մեր բնակարանը. ճաշի սեղանը պատրաստուած էր վանքի զանգակատան ստուերում: Ամենքս սեղանի շուրջը բոլորուելով՝ մեր գիտակցութեան մէջ վերաբտադրուեց վանքի այն փառաւոր անցեալը, երբ միաբանական սեղանի շուրջը ճաշում էին մօտ հինգ հարիւր միաբաններ. երբ՝ վաղ առաւօտեան, ճաշին ու երեկոյեան վանքի զանգակների հնչիւնները միաբաններին եկեղեցի էին հրաւիրում և միախառնուելով եկեղեցականների ջերմեռանդ սրտից բղխած բարձրաձայն օրհնութիւնների հետ՝ դէպ երկինք էին վերառաքւում . . . : Այդ փառաւոր անցեալի այժմեան բեկորների ներկայա-

ցուցիչ և միակ միաբան վարդապետի օրհնութեամբ սեղան նստեցինք և վերկացանք:

Երեկոյեան ժամի 4 էր, երբ մեր փողհարի հնչեցրած հաւաքուելու նշանը կրկին ժողովեց մեզ մեր դաստիարակի շուրջը. զօյգ զօյգ կանգնելով՝ զիմեցինք զէպի սուրբ Նշան եկեղեցու զաւիթը և մեր սովորական եղանակով զիտեցինք, չափեցինք, արձանագրութիւնները կարդացինք, կարևոր նկատողութիւնները նշանակեցինք մեր լիշատակարաններում: Ամբողջ երկու և կէս ժամ զբաղուելով՝ այս գաւթի զիտողութիւնը հազիւ թէ վերջացրել էինք, երբ լսեցինք վանքի զանգակների քաղցրահնչիւն զողանջիւնը. մտանք սբ. Նշան եկեղեցին, ունկնդիր եղանք ժամերգութեանը և վերջացնելուց յետոյ՝ սոյն եկեղեցու զիտողութիւնը թողնելով վաղուան համար, որովհետև արդէն մուծն էր ներսը, զիմեցինք զէպի գիւղից զուրս գտնուող աղբիւրները:

Սիրուն երեկոյ էր. արևի վերջին ճառագայթներն ընկնելով սարերի կանաչագարդ կատարներին՝ աչքին դուրեկան լուսաւորութիւն էին տարածել: Վանքի պարսպի արևելեան կամարակապ դռնից դուրս գալով և գիւղի միջով անցնելով՝ հասանք սրբատաշ քարից շինուած և խորանագարդ աղբիւրին: Դիտելով աղբիւրի մօտի լճանման ընդարձակ աւազանը, գերեզմանատունը, խաչարձաններն ու խաչքարերը՝ շարունակեցինք մեր ուղին զէպի սբ. Լիս կոչուած անտառածածկ լեռուր և հասանք «աւազան» կոչուած աղբիւրի տեղը. այս աղբիւրն իսկապէս առաջին մեծ աղբիւրի ակունքն է. շինուած է եղել սրբատաշ քարից և արձանագրուած քարն էլ ընկել ու կոտրուել է, տեղացիների ասելով հետեւեալ պատճառով. տեղական քահանաներից մէկի կոյր ձին սաստիկ ծարաւ զգալով՝ ներս է մտնում աղբիւրը և այլ ևս չի կարողանում դուրս գալ. ձիատէր քահանան քանդում է աւազանի մուտքի կամարները, հանում է իր ձին, իսկ քանդածը թողնում այնպէս...: Ձերմաշափը հինգ ըոպէշափ աղբիւրի ջրի մէջ գնելով ցոյց տուեց 7⁰ բէժմիւրի—երկու աստիճանով աւելի

սառը, քան թէ Սանահնի աղբիւրի ջուրը—բայց ակ-
սոս որ ջրի ստորերկրեայ խողովակները փչացած ու
կոտրուած լինելով՝ մինչև որ ջուրը հասնում է գիւ-
ղի աղբիւրը՝ տաքանում է: Մեր բոլոր գիտողութիւն-
ները վերջացնելով՝ երգելով և գինուորական քայլով
կրկին իջանք գիւղը, մտանք վանքի պարիսպը և թէչն
ու թեթև ընթրիքը վայելելուց յետոյ՝ պառկեցինք մեզ
համար պատրաստուած անկողիններում:

14 օգոստոսի, չորեքշաբթի. Հաղպատ:

Այսօր մի գեղեցիկ և լուստայայծառ օր է. առա-
ւօտեան վաղ արթնանալով և թէչ խմելով՝ ճիշտ ժամի
ուժին Յակոբ հայր սուրբի և դաստիարակի առաջնոր-
դութեամբ, դիմեցինք դէպի սը. Նշան եկեղեցին և
սկսեցինք մեր մանրամասն գիտողութիւնները, որ տե-
ւեց մինչև ժամի երկուսը: Այս փառահեղ և հրաշալի
տաճարը Հայաստանի փառքերից մէկն է: Սը. Նշանը
հռչակուած է ամբողջ Լօռում՝ իբրև հրաշագործ մա-
սուէքի, կենաց փայտի, կենդրոնավայր: Սը. Նշանը
երբեմն երբեմն պտտեցնում են ամբողջ Լօռուայ գիւ-
ղերում՝ երաշտի, հիւանդութիւնների և ընդհանուր
դժբաղդութեան դէպքերում: Այս սրբազան մասունքը
Բագրատունեաց տան սեպհականութիւնն էր. Խոսրօ-
վանոյշ թագուհին յատկացրեց այս եկեղեցուն, որ և
մասունքի անունը ստանալով՝ կոչուեց սը. Նշան եկեղեցի:

Սը. Նշան եկեղեցու ներքին մասի գիտողութիւնը
վերջացնելով՝ վերագարձանք մեր բնակարանը. ճաշե-
ցինք, մի փոքր հանգիստ առանք և երեկոյեան ժամի
հինգին նորից սկսեցինք մեր գործը. դիտեցինք սը.
նշան եկեղեցին արտաքին կողմից, սը. Գրիգոր և սը.
Աստուածածին եկեղեցիները և Համագասպի գաւթի մօտ
գտնուած երեք խորանագարդ դամբարանները: Գիշերը
վրայ հասնելով՝ արգելեց մեզ շարունակել միւս շէն-
քերի գիտողութիւնը. խմբովին գնացինք մեր բնակա-
րանը և թէչ խմելուց, ընթրելուց ու մի փոքր զուար-
ճանալուց և խաղալուց յետոյ պառկեցինք քնելու:

Առաւօտեան վաղ արթնանալով՝ մինչև թէյ խմելն ազատ էինք ամեն մէկս մեր ցանկացած գործով զբաղուել: Իսկ թէյ խմելուց լետոյ, ճիշտ ժամի 9-ին, խրմբուելով մեր դաստիարակի շուրջը՝ դիմեցինք զէպի վանքը՝ նրա մնացած մասերը դիտելու: Նախ գնացինք զէպի Համագասպի շինութեան որմի մօտ գտնուող մատուռները, որի դիտողութիւնը թերի էր մնացել նախնիժաց երեկոյեան և կարգացինք երկու մատուռների վրայի արձանագրութիւնները: Այնուհետև անցնելով Համագասպի արևմտեան որմի տակով՝ մտանք նրան կից սբ. Նշան եկեղեցու հիւսիսային գաւիթը: Գաւիթը դիտելուց լետոյ անցանք գաւթի արևելեան կողմն եզող գրատունը, լետոյ սբ. Նշան եկեղեցու արևելեան որմին կից եզող գաւիթը, ապա Համագասպ կոչուած ընդարձակ շինութիւնը, վանքի զանգակատունը և վերջապէս ձիթահանք կոչուած շէնքը, որով և վերջացրինք վանքի դիտողութիւնը:

Ժամի 12-ին գնացինք ճաշելու. ապա հանգստացանք մի փոքր և երեկոյեան ժամի 5-ին նորից խրմբուելով՝ վանքի պարսպից դուրս եկանք, որպէս զի դիտենք շրջակայքում գտնուող հնութիւնները: Նախ դիմեցինք զէպի կուսանաց անապատ կոչուած եկեղեցին և ապա կրկին վանք վերադառնալով՝ հասանք Ջգրաշէն եկեղեցին: Արգէն մուֆն ընկնում էր, որ զինուորական քալով ու երգելով վերադարձանք մեր բնակարանը:

Այսպիսով երեք օրուայ ընթացքում վերջացրինք Հաղպատ հռչակաւոր վանքի և շրջակայ հնութիւնների դիտողութիւնը և արձանագրեցինք բոլոր մանրամասնութիւնները մեր լիշատակարաններում ¹⁾:

Թախիժը պատում է մարդուս սիրտը՝ երբ մտքով սլանում է մեր նախնեաց փառաւոր ժամանակները և

1) Մտադրութիւն ունենալով Հաղպատի մանրամասն նրբ կարագիրն առանձին հրատարակել, զանց ենք առնում այստեղ ևս առաջ բերելը և կարճ ենք կտրում:

յանկարծ սթափուելով՝ տեսնում է ներկայի տխուր աւերակները...: Ի՞նչ դրութեան մէջ էին այդ վանքերը մի ժամանակ և ի՞նչ դրութեան մէջ են այժմ. ի՞նչ կենդանութիւն էր տիրում այդ հրաշակերտ տաճարների շուրջը և սրպիսի ամալութիւն այժմ. սրպիսի հոգեբուզի քաղցրալուր շարականներ էին հնչում քրտնաջան և ուսումնասէր միաբանների դասերից, իսկ այժմ չղջիկների թւերի ձայներն են միայն սթափեցնում այդ սրբավայրերում կանգնած և մտքերի ովկիանոսում խորասուզուած ամեն մի հայ մարդուն..:

16 օգոստոսի, ուրբաթ. Կոյեան բերդ:

Երեք օր վանքում հիւրասիրուելուց յետոյ, այսօր առաւօտեան վաղ վերկացանք և պատրաստութիւններ տեսանք վերադառնալու մեր կենդրոնավայրը՝ Սանահին: Միայն երեք օր մնացինք այստեղ, բայց այդ կարճ միջոցում շատ բան կարողացանք տեսնել, շատ բան լսել և շատ էլ սովորել ու զգալ...: Երբ ամեն բան պատրաստ էր, մախազներս առանք մեր ուսերը, ցուպերը ձեռքերըս և կարգով շարուելով վանքի բակումը՝ մեր խորին շնորհակալութիւնը յայտնեցինք վառահայր արժ. Յակոբ վարդապետին, որ անտրտունջ և պատրաստակամութեամբ օգնել էր մեզ, որքան կարողացել էր: Ապա այդպէս կազմ ու պատրաստ գնացինք եկեղեցի և ներկայ եղանք առաւօտեան ժամասացութեանը. սրպիսի զգացմունքով էինք լսում. կարծես հարիւրաւոր միանձանց օրհնութեան ձայնը լսելիս լինէինք. սրքան քաղցրալուր էր հնչում այսօր «Փնօք ի բարձունս» հոգեբուզի փառաբանութիւնը: Ժամերգութիւնը վերջանալուց յետոյ քահանաներից մէկը, մեր խնդիրքով դուրս բերեց սբ. Նշանը և մեզ վրայ «պահպանիչ» ասաց, իսկ միւսն իր շնորհալի ձայնով երգում էր «Ապաւինեցաք» շարականը: Բոպէն խորհրդաւոր էր. ամենքս էլ լուռ էինք, կարծես մի ներքին երկիւղ էր պատել մեզ. գլուխներս քաշ գցած, բայց մտքներս արթուն աղօթում էինք և խրնդրում Ամենաբարձրեալից, որ պահի ու պահպանի մեր

նախնեաց այս թանկագին յիշատակարանները, որ կանգնել են նրանք հազար ու մի չարչարանքով և աւանդ թողել մեզ համար: «Պահպանիչը» վերջանալուց յետոյ որպիսի պատկառանքով համբուրեցինք կենաց փայտի սրբազան մասուկներ...:

Յկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ հրաժեշտ տուինք մեր բարեկամներին և դուրս եկանք վանքի պարսպից. մնաս բարև Հաղպատ, գուցէ մեզնից շատերն այլ ևս չկարողանան քօ սրբութիւնները կրկին անգամ համբուրել, բայց ուր որ գնանք, ուր որ լինինք, քօ յիշատակը միշտ վառ կմնայ մեր սրտերում...:

Երկինքն ամպամած է, օդը զով. տխուր եղանակը համապատասխանում է մեր սրտի արտայայտութեանը: Մեր թախծալի երգեցողութեան և երաժշտութեան հընչիւնները թնդացնում են ամբողջ գիւղը. գիւղացիներն իրենց կալերում կանգնած հրաժեշտ են տալիս մեզ. երեխաները հետևում են մեր խմբին: Ճանապարհը հետքահետէ իջնում է ոյոր-մոյոր շաւիղներով և փոքր առ փոքր վանքը չքանում է մեր աչքերից. վերջին անգամ երեսներս դարձնում ենք դէպի այդ սրբավայրերը և տխուր հայեացք ձգելով՝ բաժանւում նրանցից: Զորի գլխին հրաժեշտ տուինք մեզ ուղեկցող բարեկամներին և օձապտոյտ քարքարոտ դառի — վայրով սկսեցինք ցած իջնել: Մեր դիմացը, ձորի միւս կողմը, կան սպառաժներ՝ պատի նման ուղղահայեաց, որոնց մէջ երևում են բազմաթիւ մեծ ու փոքր այրեր. երբ ձորում թմբուկ էինք աճում, սաբսափելի ուժգին արձագանք էր լսւում: Անցնելով անտառապատ ժայռերի միջից՝ ճանապարհը փոքր գետակի ձախ կողմից երկուսի է բաժանւում. մէկը տանում է դէպի Սանահին, միւսը դէպի Կայեան բերդը. մենք վերջին ճանապարհով ընթացանք:

Այս ձորը, որ Սևորգեաց ձորի մի մասն է կազմում, կոչւում է «Հաղպատայ ձոր» և ընկնում է Հաղպատից դէպի արևմուտք. միջից հոսում է «Հաղպատաջուր» գետակը. այս ձորումն են գտնւում Հաղպատեցւոց ընդարձակ այգիներն ու բանջարանոցները, ի թիւս այլոց նաև վանքի երկու այգիները: Զորում կան բազմաթիւ հնութեանց

հետքեր, ինչպէս օրինակ. «Կոտրած բեմ», «Ազուաւի տապան», մի քարաշէն փոքրիկ մատուռ, վանքապատկան այգու մօտ, որ շինուել է ՇԼԵ թուին հայոց Սարգիս առաջնորդի ձեռքով, որ տնկել է նոյնպէս այդ այգին և ընծայել վանքին: Կան նաև բազմաթիւ խաչքարեր՝ արձանագրութիւններով և գերեզմանաքարեր: Հաղպատաջրի վրայ կառուցուած քարեայ կամուրջի մօտ է վանքի ջրաղացատեղին:

Ահա երևում է և Կայեան բերդն իր գարմանալի տեսքով. կարծես մի օգային ամրոց լինի. կառուցուած է երեք կողմից անդնդախոր ձորերով շրջապատուած մի ապառաժոտ բլրի վրայ. մեր ճանապարհից երևում է միայն եկեղեցին և բերդի հարաւային կողմի պարիսպներն ու բուրգերը: Բերդի տեսքը տիւր լիշողութիւններ է արթնացնում մեր մէջ՝ լիշեցնելով Լօռուայ բերդի աւերակները...: Բարձրանում ենք զառիվայր նեղ լեռնային շաւղով և դժուարագնաց ժայռերով մագլցում դէպի բերդը. քանի առաջ ենք գնում, այնքան դժուարանում է ճանապարհը: Վերջապէս բարձրացանք աւերակ բերդի առաջին հանդիպակած բուրգի վրայ, որտեղից տեսարանը հրաշալի և բանաստեղծական է: Փչում է այն յարտաւ գով քամին, որ երբեմն զովացնում էր այդ բուրգերի վրայից կռուող քաջ հայ զինուորների տաքացած ճակատը:

Երեք-քառորդ ժամ բարձրանալուց լետոյ արդէն բերդի պարսպի մէջ էինք. պարսպի շուրջը մի պտոյտ անելուց լետոյ սկսեցինք մեր մանրամասն զիտողութիւնները:

Կայեան բերդը գտնուում է Հաղպատի և Սանահնի միջավայրում, մի փոքր աւելի մօտ Հաղպատին. շինուած է թերակղզու նմանութիւն ունեցող քարաժայռ բլրի վրայ: Սրևելեան, արևմտեան և հիւսիսային կողմերից շրջապատուած է անդնդախոր ձորերով. արևելեան կողմից Հաղպատաձորն է, իսկ հիւսիսային և արևմտեան կողմից Զորագետն է հոսում. միայն հարաւային կողմից միանում է Որնակայ դաշտի հետ: Բերդը շրջապատուած լինելով ամուր պարիսպներով, բուրգերով և աշտարակ-

ներով՝ անառիկ են դարձնում նրան: Բարձրավանդակը փոքր տարածութիւն բռնելով՝ բերդն էլ հարկաւ փոքր է. պարսպի միջի տարածութեան երկարութիւնն է ընդամենը 175 արշին (125 արշինով պակաս Լօռուայ բերդի պարսպի երկարութիւնից). իսկ լայնութիւնը՝ եռանկիւնու վերջին ծայրին, որտեղ սահմանադձուով է թերակղզիանման բլուրը, 16 արշին է. ամենաընդարձակ տեղի լայնութիւնն 30 արշին է: Բերդը գտնւում է 800 մետր բարձր ծովի մակերևույթից (200 մետր Սանահնից ցածր). Ժամի 9-ին ջերմաչափը ցոյց էր տալիս 18 աստիճ. Բ.

Բերդի մէջ, արևելեան կողմը, հէնց պարիսպների շարքում շինուած է մի փոքրիկ եկեղեցի, սրբատաշ քարից, որ կառուցել է Հաղպատի առաջնորդ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը: Այդ եկեղեցու արևմտեան մուտքի ճակատին կայ հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թվին ՈԶԲ (682 հ. և 1233 փրկչ.) կաման Աստուծոյ ես Տէր Յովհաննէս առաջնորդ Հաղբատայ ղբուեր որդի մեծի Պատրոնաց Զաքարէի և Իւււանէի ի Ժամանակի՝ որ եհաս սասանումն աշխարհս «հիս մերոյ յանաւրէն Խորազմեանց ոչ գուր տեղի «պպատանի սբ. նշանիս և եղբարցս. հրամանաւ «քեռւոյն իմոյ Իււանէի և որդւոցն իւրոց Աւագին «և Եահնշահի որդւոյ Զաքարէի շինեցի զամբոցս «և զեկեղեցիս Հաղբատայ սբ. նշանիս բազում աշխատութեամբ: Արդ եթէ ոք զսա ի Հաղբատայ «հանէ թէ ի մեծաց և թէ ի փոքունց զինչ և իւրցէ պատճառաւ մարդն այն նգովեալ եղիցի ի մահուան և ի կենաց՝ յԱդամայ մինչև ի գալուստն «Քրիստոսի՝ ինչ նգովք կայ ի վերայ նորա. եղիցի «եբերեալ և տատանեալ որպէս Կայնի. և բաժին «Յուդայի առցէ. և աւանդիչ հոգւոյ նորա Սատանայ «լիցի. և առաջնորդ սորա՝ որ կամաւոր նախանձու «կամ ծուլութեամբ կամ կաշառաւք զսա ի Հաղբատայ հանէ զվերագրեալ նգովքն առցէ և որք հաստատեն աւրհնին յԱստուծոյ, և պարտին ինձ Տէր

«Յովհաննիսիս զԱստուածածնի տաւնի Գ. աւրն ի «սմա պատարագն ինձ մատուցանել»:

Եկեղեցին կանգնած է չորս անսիւն կամարների վրայ, նման Հաղպատի Զգրաշէն եկեղեցուն. ունի զմբէթ. իւրաքանչիւր որմուժ կայ մի մի պատուհան. կաթուղիկէն նոյնպէս չորս պատուհան ունի: Եկեղեցու լայնութիւնը հարաւից-հիւսիս 4 արշին 5 վերշոկ է. երկարութիւնը, արևելքից-արևմուտք 7¹/₂ արշին:

1827 թուին սաստիկ երկրաշարժից կործանուժ է այս եկեղեցու կաթուղիկէն ու քարերը թափուժ են ձորը, բայց 1836-ին երեք հարագատ եղբայրներ՝ Մարգար, Վարդան և Յարութիւն Երզնկեանցները Եփրեմ վարդապետի ձեռքով նորոգել են տալիս կաթուղիկէն՝ նախկին ձևով: Յիշեալ բարեպաշտ եղբայրներից մէկը թաղուած է եկեղեցու հիւսիսային որմի տակ, արտաքուստ. տապանագրի վրայ արձանագրուած է.

«Ի ներքոյ վիմիս հանգչի մարմին Մարգարայ Երզնկեանց վերանորոգողի տաճարիս, որ ննջեաց ի «Տէր 1842 ամի ի հաս. 67 ամաց»:

Համբարձման և Վարդանանց տօնի օրը շրջակայ գիւղերից բազմաթիւ ուխտաւորներ են գալիս այստեղ. Համբարձմանը գալիս են Հաղպատեցիք, իսկ Վարդանանց տօնին աւելի հեռաւոր գիւղերից: Ուխտաւորների համար եկեղեցու մօտ կառուցուած է քարուկրեայ մի յարկանի հասարակ շինութիւն:

Բերդի մէջ միայն եկեղեցին է կանգուն մնացել, միւս շինութիւնները բոլորն էլ հողի հետ հաւասարուել և միայն հետքերն են երևում. պարիսպներն էլ կիսով չափ քանդուած են, ներքին մասերն են մնացել միայն:

Ճշտութեամբ յայտնի չէ Կայեան բերդի սկզբնաւորութեան ժամանակը. յայտնի է միայն, որ գոյութիւն է ունեցել Լօռուայ թագաւորների ժամանակ և ինչպէս պատմութիւնից յայտնի է, Լօռուայ Դաւիթ Անհողին թագաւորը պաշտպանուել է այստեղ՝ թշնամու դէմ: Կայեան և Կայծան բերդերն յիշուժ են իբրև Գրիգոր Մաքիստրոս իշխանի կալուածներ. այնուհետև եղել է Զաքարէ և Իւանէ սպասաւարների սեպհակա-

նուլթիւն, որոնք զանազան ժամանակ պաշտպանուել են այստեղ թշնամիներից: Ըստ պատմական աւանդութեան՝ Որնակ գիւղի վերին աղբիւրից ստորերկրեայ խողովակներով ջուր է բերուած եղել բերդը. մինչև այժմ էլ ցոյց են տալիս այն աւազանի հետքերը, որտեղ հաւաքուելիս է եղել աղբիւրի ջուրը. այժմ այդ տեղը լրցուած է քարով ու հողով ¹⁾: Աղբիւրի հետքերն երեւում են նաև արտաքին պարսպի մէջ. այդտեղ կան խողովակներ, որոնց ուղղութիւնը դէպի ձորն է: Երբ Լօռու թագաւորութիւնն ընկնում է և երկիրը շարունակ ենթակայ է լինում թշնամիների յարձակմանը՝ Հաղպատի սբ. նշանը սովորաբար բերում են այս անառիկ վայրում պահում. շատ անգամ էլ շրջակայ գիւղերի բնակիչներն ապաստան են գտել այս փոքրիկ ամրոցի պարիսպների մէջ:

Բերդն իր եկեղեցիով գիւղացիների յորջորջմամբ կոչւում է «Տսւնանց», որ երկու մեկնութիւն ունի. առաջինով բացատրւում է իբրև «Դրսեւանք» այսինքն Հաղպատից դուրս եղող վանք. երկրորդով այդ բառը համարւում է իբրև ազաւաղումն «Տես և անց» բառերի, որ իբրև թէ ստացել է իր անմատչելիութեան պատ-

¹⁾ Ջրի հաղորդակցութեան վերաբերեալ՝ Սանահնում մեզ պատմեցին հետևեալը. երբ Աբխազներն արշաւում են Գուգարաց ախարհը՝ շատ տեղեր նուաճելով ու աւերելով մտնում են Լօռի և մեծամեծ վնասներ հասցնելով թէ գիւղերին և թէ վանքերին, պաշարում են նաև Կայեան բերդը: Բերդի մէջ ապաստանուածներն երկար ժամանակ դիմադրում են և չեն հնազանդում Աբխազներին: Աբխազները սաստիկ կատաղում, գնում են Որնակ և բնակիչներին անխնայ կոտորում, ապա բռնում են մի պառաւի և ստիպում, որ յայտնէ բերդի գաղտնիքը. պառաւն ուզենալով իր գլուխն ազատել մահից՝ յայտնում է, որ նրանց ջրի պաշարը Որնակի աղբիւրներիցն է գնում ստորերկրեայ անցքերով, և եթէ ջուրը կտրեն՝ բերդն անձնատուր կլինի: Աբխազները սպանում են պառաւին, ջրի սղբիւրը կտորում և բերդում եղողներն անձնատուր լինելով բոլորը կոտորւում են: Ժողովրդական լեզուաբանութիւնն էլ Որնակ անունը բացատրում է «Որն է ակը» բառերով, այսինքն թէ ո՞րն է բերդի աղբիւրի ակը, ակունքը:

ճառով: «Տես և անց» կոչումը լիչում է նաև Չաքարիա սարկաւազ պատմագիրը:

Բերդից սիրուն պատկեր է ներկայանում գիտողի առաջը. արևմտեան և հիւսիսային կողմից կատաղութեամբ զուաւրով և ահուելի աղմուկ բարձրացնելով հոսում է Զորագետը. մերձակայ վայրերը ծածկուած են անտառներով և հնձած արտերով, իսկ հորիզոնում երևում են բարձրաբերձ լեռների գագաթները. լեռան լանջի վրայ, դէպի հիւսիս-արևմուտք, երևում է «Աթոռիկ» սիրուն կոչումն ունեցող տեղը, որ մի փոքրիկ բարձրաւանդակ է: Այդ բարձրաւանդակի վրայ երևում են աւերակ գիւղի հետքեր. այդ աւերակների մօտ, մի բարձր բլուրի վրայ երևում է Անդրէի վանքը, որ ինչպէս պատմում են, բոլորովին աւերակ է: Տիսուր, տրոսնւմ աւերակ, զրկուած իր շուքից, իր մեծ վարդապետ Վարդան Բարձրբերդեցուց, որ առանձնացած այստեղ գրել է իր երկասիրութիւններն. այլ ևս չի լսում այդ սբ. վայրում նրա վարդապետական խօսքը. այժմ նրա ոսկերքը հանգչում են նոյն տեղում, ուր անցրել է իր կեանքի մեծ մասը՝ ուսուցանելով և վարդապետելով. մի կոփածոյ քարից շինած տապանաքար և մի համեստ խաչարձան զարդարում են նրա մոռացուած դամբարանը:

«... Առեալ զայս զիր հաւանութեան իմաստնոցն « վարդապետին Վարդանայ, առաքէ առ կաթողիկոսն « Կոստանդին ի Կլայն Հռովմէական և ինքն եկեալ ի « Կայեանայ մենարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէ կոչէին, « հանգէպ անառիկ բերդին Կայենայ և անդ դադա- « րեալ յուսուցանել զբազումս, որք աշակերտէին նմա « վարդապետական բանին»: Կիրակոս պատմագիր:

Զորագետի սաստիկ վարար լինելու պատճառով զրկուեցինք այդ սուրբ վայրը համբուրելու բաղդից. շատ, շատ էինք ամոսոսում, բայց ինչ կարող էինք անել բնութեան դէմ:

Բերդի գիմացը, արևելեան կողմից, ուղղահայեաց բարձր ժայռերի մէջ երևում են բազմաթիւ մեծ ու

փոքր այրեր, որոնցից մի քանիսն այնքան ընդարձակ են, որ թշնամու յարձակումների միջոցին ամուր բերդերի տեղ են ծառայել և բազմաթիւ անձինք և թանկագին իրեր են պահպանել հալածողների ձեռքից: Այդ այրերից նշանաւոր է *Ջարենհի այրը*, որ այժ գիւղացոց բարբառով կոչուում է «Ձառնի էր»: այրը շրջապատուած է որմերով և բրջերով, անառիկ է. մի երկրորդն էլ կոչուում է «Պարնի էր»: Երկուսն էլ շինել է տուել Հաղպատի Ձարեն պայպատ իշխանը. վերջին այրն այդ իշխանը շինել է տալիս յատկապէս իր ընտանիքի ապահովութեան համար. դրա մէջը կալ քարեայ աւազան՝ ջրի պաշար ունենալու համար: Այդ երկու այրերից բարձր, միապաղաղ ժայռի մէջ գտնուում է դժուարագնաց «ծակ այրը», որ գաղտնի և սպահով տեղ է եղել: Այդ այրերից է պ. Ս. Երիցեանը 1873 թ. հանել բազմաթիւ հին մագաղաթեայ ձեռագրներ, որոնք երկար ժամանակ անձրևի և խոնաուութեան մէջ մնալով՝ կրաշաղախ էին դարձել և քարացել:

Բացի այդ երեք նշանաւոր այրերից կան նաև բազմաթիւ մեծ ու փոքր այրեր, բոլորն էլ համարեան դժուար մերձենալի կամ թէ անմերձենալի ժայռերի, քարափների մէջ, ծերպերի գլխին. ինչպէս օրինակ «Խրամաձորի» քարայրը, «Ջրոց էրը», «Պնդոցը», որ միայն 300 մարդ կարող է տեղաւորել իր մէջ, «Լաստու էրը», «Կաթանքաէրը», «ծակաքար» և այլն: Մարդ զարմանում է և ափ ի բերան հիացած մնում՝ տեսնելով այդ անառիկ այրերը, որոնց ինչպէս ասում են՝ «դուշն իր թևովը, օձն իր փորովը» հազիւ թէ կարող լինէին մերձենալ: Ձարմանալի՝ երկիր, որ կողմը նայում ես՝ աւերակ, որ կողմը նայում ես՝ տաճար, որ կողմը նայում ես՝ մատուռ և այլ. բայց բոլորն էլ կործանուած կամ կիսակործան, անտէր, անխնամ, ամայի. հարիւրաւոր կրօնաւորների փոխարէն այժմ միայն մողէսներն ու չղջիկներն են ել և մուտ անում այդ սրբբազան և արիւնյաներկ վայրերում. ջերմ սրտերից բղղխած աղօթքների փոխարէն չարագուշակ բոււի ձայնն է

միայն լսուում. ակամայ լիշոււմ ես բանաստեղծի ճշգրիտ նկարագրութիւնը.

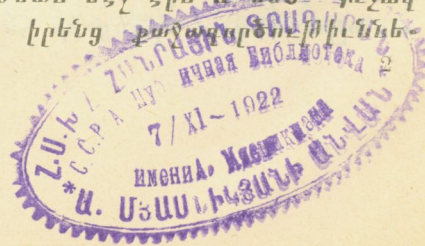
- «Որ կողմը նայես տխուր տեսարան,
- «Որ կողմը դիտես աւերակ միայն
- «Կամ հրաշալի սբ. եկեղեցեաց
- «Կը տեսնես դու լոկ գմբէթը մնացած,
- «Կամ մեծակառոյց ի հիմանց ի վեր
- «Կիսաւեր կանգնած են ապարանքներ...»:

«Մայր Արաքսի» սրտայուզ երգով մեր վերջին հրատեղար տուինք այս նուիրական սրբավայրերին, որ տըխուր լիշատակներ էին արթնացնում մեր սրտերում: Արաքսի փոխարէն մեր առաջը հոսում էր նրա կրտսեր եղբայրներից մէկը, Զորագետը, որին վիճակուած էր ոչ պակաս տխուր դեր կատարել. քանի՛, քանի՛ սրտաճըմլիկ տեսարանների է անխօս վիայ եղել, քանի՛, քանի՛ անգամ է բռնադատուել կուլ տալու իր հարագատ որդոց արիւնը. քանի՛, քանի՛ աւարառութեանց և սրածութեանց է տխուր հանդիսատես եղել իր դարաւոր գոյութեան ընթացքում: «Արաքս, ինչո՞ւ ձկանց հետ պար չես բռնում մանկական»... Բայց զուր էինք Զորագետից պատասխան սպասում. նա կարծես աւելի ու աւելի էլ վրդովուում, «մէջքը ուռցնում» և բարկանում մեզ, «խիզախ, անմիտ պատանիներիս վրայ, որ «վրդովում, նորոգում» ենք նրա բիւրաւոր ցաւերն ու վշտերը...:

Տխուր և տրտում քայլերս ուղղեցինք դէպի վեր. բարձրանում ենք մի սարսափելի ապառաժուտ ճանապարհով, ուր եթէ ոտքդ սահի՝ անդունդը կգլորուես. այդ քարերիցն էլ ազատուելով՝ հասանք լեռնադաշտի եզրին, որ կոչուում է Հակառակամուտ:

Հակառակամուտ. հետաքրքրական անուն և ճիշտ որ այդ անունն իր հետաքրքրական պատմութիւնն ունի: Այս տեղը համարում է այն պատմական վայրը, ուր հռչակաւոր Գրիգոր Տուաէորդի եպիսկոպոսը գլորել տուեց Մինաս եպիսկոպոսին իր ջորիներով. պատճառը հետեւեալն էր. Զաքարէ և Իւանէ սպասալարները, որ վրաց արքունի ծառայութեան մէջ էին և մեծ հռչակ էին ստացել այդ միջոցին իրենց բարձր աստիճանի վրայ:

1004
 18399
 21976-60
 6681

րով թուղթ են գրում Յովհաննէս կաթողիկոսին և Լևոն թագաւորին, որ իրենց թոյլ տրուի զօրաբանակի մէջ ունենալ շարժական սեղան և խնդրում են նոյնպէս, որ սբ. Աստուածածնայ վերափոխման և սբ. Խաչի տօներն էլ ըստ վրաց ծիսի կատարել տան իրենք: Թագաւորը և Դաւիթ կաթողիկոսը ժողով են գումարում Սիս քաղաքում 1204 թուին այդ խնդրի առթիւ և միասին խորհրդակցելով՝ ուժը կանոններ են մշակում և ուղարկում Զաքարէ իշխանին. իսկ Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ Հոռոմկալումն էր նստում, ուղարկում է եկեղեցանման մի շարժական վրան, մարմարեայ սեղանով և այլ և այլ եկեղեցական սպասներով, նմանապէս և մի եպիսկոպոս Մինաս անուանով, քահանաների, դպիրների, սարկաւազների հետ միասին, որոնք գալով Լօռի քաղաքը՝ ներկայանում են Զաքարէին և տալիս նրան կաթողիկոսական ընծաներն ու հրամանաթուղթը: Գալիս են նոյնպէս Դաւիթ կաթողիկոսի ու թագաւորի դեսպանները և ներկայացնում ժողովի վճիռները: Զաքարէն ուրախանում է իր ցանկութիւնն իրագործուած տեսնելով և հրամայում է շուտով ժողով գումարել նշանաւոր եկեղեցականներից՝ Սսի որոշումները վաւերացնելու և իրագործել տալու համար: Ժողովին ներկայ են լինում արևելեան նշանաւոր բարձրաստիճան հոգևորականներ՝ ինչպէս օրինակ Հաղպատի եպիսկոպոս Գրիգոր Տուտէորդին, Իջնոյ Վրթանէս եպիսկ., Անույ աթոռակալ Սարգիս եպ., Կարուց Յովհաննէս եպ. և այլն. նոյնպէս և նշանաւոր վարդապետներ և վանահայրեր. ինչպէս օրինակ. Մխիթար Բօշ, Իգնատիոս, Ստեփաննոս, Վարդան և Դաւիթ քուբայրեցիք, Սանահնի վանահայր Յովհաննէս և բազմաթիւ գիտնական քահանաներ ու աշխարհական անձինք: Երբ իմացուեց կաթողիկոսի և թագաւորի հրամանի բովանդակութիւնը՝ ժողովականներից ոմանք ընդունեցին այդ, ոմանք մերժեցին, որից և խռովութիւն ծագեց և ժողովը ցրուեց՝ առանց մի որոշ եղրակացութեան գալու: Այստեղ էր, որ Խաչատուր Տարօնեցին առաջին անգամ երգեց իր հեղինակած «Սորհուրդ խո-

րին» տալը: Այդ ժողովից յետոյ Չաքարէ իշխանը Մինաս Եպիսկոպոսին ուղարկում է Հաղպատ, որ նոր կանոնների համաձայն պատարագ մատուցանէ: Գրիգոր Տուտէորդին լսելով նրա գալը, մարդիկ է ուղարկում նրա առաջ, որոնք բրերով ծեծում են նրա հետ եկած պաշտօնեաներին, իրեն Մինասին մահամերձ վիրաւորում, իսկ ջորիներն իրենց բեռներով ձորն են գլորում և սատակեցնում: Մինասին այդ դուրժեամբ տանում են Չաքարէի մօտ, որ սաստիկ բարկանում և սկսում է հալածել Տուտէորդուն, բայց սա կարողանում է ազատուել նրա ձեռքից՝ փախչելով Կարսայ կողմերը: Ահա այդ պատմական անցքից յետոյ այս վայրը կոչւում է «Հակառակա մուտ», իսկ դրա շուրջն եղող հողերը մինչև այժմս էլ կոչւում են «Հակառակայ հողեր»:

Այս աւանդական-պատմական վայրում փոքր ինչ հանգստանալով՝ շարունակեցինք մեր ուզին զէպի Սանահին. մառախուղը հետզհետէ սարերի գագաթներից ցած իջնելով՝ տարածւում էր և անձրև նախագուշակում: Վերջին անգամ երեսներս լետ դարձրինք՝ մի անգամ էլ տպաւորելու մեր սրտերում այսօրուայ տեսածները: Թէև ոսկեփայլ արևը ծածկուած էր մռայլ ամպերի տակ, բայց և այնպէս գեղեցիկ էր տեսարանը: Զորագետը կարծես զայրացած՝ իր կատաղի ալիքները խփում էր մերթ ժայռի կրճքին, մերթ հաստաբուն ծառերին, հարուածում էր այս և այն կողմը և անդադար փրփուրի կոյտեր արձակելով՝ առաջ էր գնում ուր-մուր ճանապարհներով: Ալիքների կատաղի աղաղակներին արձագանք էին տալիս գատարկ այրերն ու կուսական անտառները:

Երբ հասանք Աստուածածնայ ձորի գլուխը, ամպերն աւելի խտացան, մառախուղը մօտեցաւ մեզ և մինչև «Խեչէրկուտ» հասնելն արդէն սկսեց անձրևել: Անձրևը մեզ առանձին զժգոհութիւն չպատճառեց, որովհետև համարեա՞ թէ մօտեցել էինք մեր բնակարանին. զոյգ-զոյգ կանգնեցինք և երգով ու երաժշտութեամբ մտանք գիւղը. ճանապարհին գիւղացիները սիրով ողջունում էին մեզ: Մտանք վանքի պարիսպը. ար-

դէն կէսօրից անց էր: Ուրախ արամազրութեամբ ցած դրինք մեր ուսերից մաղախները, հանեցինք տրեխները և մեր սովորական ամենօրեայ զգեստները հագնելով՝ հանգստացանք և համեմատութիւններ էինք անում Հաղպատի և Սանահնի վանքերի շինութեան և ճարտարապետութեան վերաբերութեամբ: Այսպիսով վերջացաւ մեր չորեքօրեայ ճանապարհորդութիւնը՝ թողնելով մեր սրտերում անջնջելի լիշատակներ:

17 ՕԳՈՒՍՏՈՍԻ, շաբաթ. Սանահն:

Զբաղուած ենք Հաղպատի դիտորդութիւնները գրի անցնելով. աշխատում ենք վերջացնել մինչև ամսուս 20-ը, որովհետև որոշուած է արդէն, որ այդ օրն անպատճառ ճանապարհ պետք է ընկնենք դէպի Տփլիս: Թէպէտ դժուարանում էինք բաժանուել այս սուրբ վայրերից և աշխատում էինք, որ մի քանի օր ևս կարողանանք այստեղ անցնել, բայց նշանակեալ օրից չէինք կարող ուշանալ, որովհետև մեզնից մի քանիսը վերաքննութիւն ունէին:

Սանահնի լիշատակն սուելի խորը տպաւորելու համար մեր սրտերում՝ ուխտել էինք, որ սբ. Աստուածածնայ տօնին անպատճառ ամենքս միատեղ այս պատմական սրբավայրում սբ. հաղորդութիւն ընդունենք: Այսօր է հէնց այդ տօնի նաւակատիքը. առաւօտեան ժամերգութիւնից յետոյ խոստովանուեցանք և սպասում էինք պատարագի սկսուելուն: Շուտով զանգերը հնչեցրին և սբ. պատարագն սկսուեց. պատարագին էր արժ. վանահայրը. մեր երգեցիկ խումբը երգում էր, մեզնից մի քանիսն էլ դպրութիւն էին անում: Եկեղեցին լի էր ուխտաւորներով և տեղացիներով: Գասախարակի և վերակացուի հետ միտսին ամենքս մեծ երկիւղածութեամբ մօտեցանք սբ. սեղանին և ճաշակեցինք Քրիստոսի արիւնն ու մարմինը՝ մեր սրտերում խոստանալով՝ կատարել նրա պատուիրանները և հետևելով նրա օրինակին՝ լինել համեստ, հնազանդ, բարեբարոյ, աշխատասէր և ուսումնասէր: Չաշին մեզ սեղանակից

էին՝ սրբազան Վարդան արքեպիսկոպոսը, արժ. վանահայրը, գիւղի քահանան և Որնակի ծխատէրը, որ եկել էր Սանահին խոտովանուելու, որպէս զի միւս օրը պատարագ մատուցանէ իրենց գիւղում: Ուրախ և համեստ զուարճութեամբ անցկացրինք այս օրը:

18 Օգոստոսի, Կիրակի:

Այսօր սովորականից վաղ արթնացանք և վերկացանք, որովհետև սբ. Աստուածածնայ տօնն է, շտապեցինք երեսներս լուանալու աղբրի սառնորակ ջրով, որպէս զի առաւօտեան ժամերգութեանը ներկայ լինինք: Բայց մեր շտապելը գուր էր. գիւղի կանայք ու աղջիկները մի մի կուժ ուսերին՝ հաւաքուել էին աղբրի գլխին. մէկը գալիս էր, միւսը գնում. հազիւ էր մեզ էլ մէկ մէկ հերթ հասնում: Մի կերպ լուացուեցինք և շտապեցինք եկեղեցի: Եկեղեցին հետզհետէ լցոււմ է ուխտաւորների բազմութեամբ. պատարագից առաջ հանդիսաւոր երգեցողութեամբ վանքի սրբութիւնները դուրս բերին խորանից և կաբգով բազմեցրին բեմի վրայ: Պատարագն ու խաղողի օրհնութիւնը վերջացաւ. ուխտաւորները մի քանի հատիկ օրհնած խաղողից վերցնելով՝ դուրս եկան և սկսեցին մորթել ու եփել իրենց բերած մատաղացուն և բաժանել: Ուխտաւորների մեծամասնութիւնը մերձակայ գիւղերից լինելով՝ այսօր և եթ վերադարձան իրենց բնակավայրերը: Պատարագի վերջը, երբ քահանան կարգում էր սբ. աւետարանը, մի կին եկաւ և չոքեց քահանայի առաջ, յետոյ քահանայի հետ մտաւ խորանը և վերջինս էլ քահանայական զգեստ ու փիլոն չմնաց, որ չաճէր նրա վրայ. մեր հարցմանը՝ թէ ի՞նչ է նշանակում այդ, պատասխանեցին թէ այդ կինը «հրեշտակակոխ» է եղել և այդպիսով պէտք է բժշկուի.:

Ճաշից յետոյ, երբ ուխտաւորներն արդէն ցրուել էին, մեզնից շատերն ըստ սովորականին, գաւթի նրստարանների վրայ նստած՝ գրում էինք. ներս մտաւ մի հասակաւոր կին և տեսնելով մեր պարապմունքը՝ զարմանքով ու հետաքրքրութեամբ հարցրեց թէ ի՞նչ ենք

գրում. մեզնից մէկը պատասխանեց. երբ նա իմացաւ, որ մեր ճանապարհորդութիւնները մասին ենք գրում, ասաց. «ինչ որ լաւն է՝ էն կգրես, ինչ որ վատն է՝ էն մի գրիր, որդի». երբ մեզնից պատասխան ստացաւ՝ թէ ցայժմ գիւղացիներից բացի յարգանքից ու պատուից ոչինչ վատ բան չենք իմացել, շարունակեց. «Աստուած տայ էդպէս լինի. Աստուած տայ, որ ուրախ սրտով գրենք մեր երկրից»:

19 Օգոստոսի, Երէն-շաբթի:

Մեռելոցը մեր եկեղեցու աւանդական ծէսերից մէկն է, որ հաւատարմութեամբ պահպանել է թէ մեր եկեղեցին և թէ Ժողովուրդը. ամեն մի պարտաճանաչ հայ իր պարտաւորութիւնն է համարում մեռելոց օրը օրհնել տալ իր հին ու նոր ննջեցելոց գերեզմանները: Որքան որ մարդկային սիրտը, Ժամանակի ընթացքում, բուժուում է մերձաւոր սիրելի անձանց մահուամբ պատճառած խորին ու ծանր վշտերից, այնուամենայնիւ մեռելոցի օրը յիշուում են շատ վաղեմի վշտեր ու արտօսըրներ. ասի՛ն այդ վերանորոգուած վշտերից թեթեւանալու և ննջեցեալների վերջին մնացորդներին յարգանք մատուցանելու համար՝ օրհնել ենք տալիս ննջեցելոց գերեզմանները և «Աստուած ողորմի հոգուն» արտասանում՝ մեր վշտացած սրտի խորքերից:

Եթէ խորին վշտով համակուած և գլխներս կորացրած կանգնում ենք ամեն մէկս մի առանձին հոգակոչի առաջ և ողբում մեր ծնողի, եղբոր, քրոջ, ազգականի, ընկերի ու բարեկամի յիշատակը, որքան առաւել է լինում վիշտը և ընդհանուր, երբ ամենքս միասին կանգնում ենք մի որոշ և անշուք դամբարանի առաջ, որի մէջ ամփոփուած աճիւնը չէ պատկանում մեր ազգականին կամ բարեկամին, այլ այնպիսի մի պատմական անձին, որի անունը դարից դար յիշուում և աւանդուում է սերունդէ սերունդ. այսպիսի դամբարանը մեզ մի անհատի կարճատև կեանքի հանգամանքները չէ յիշեցնում միայն, այլ ամբողջ պատմական դէպքեր և

ազգի ու հասարակութեան համար ճակատագրական իրողութիւններ, անջնջելի և անմոռանալի գործեր:

Գլխարկներս ձեռքներիս, գլուխներս խոնարհած, շատերիս աչքերը արցունքով լի և տխուր հայեացքով կանգնած ենք երկու արքայական անշուք և խոտերով ծածկուած դամբարանների առաջը. Ո՛րքան տխուր յիշողութիւններ. որքան դառն է ճակատագրի խաղը. այն անձը, որ մի օր ամբողջ երկիր էր կառավարում, որի մէկ խօսքը բաւական էր ամբողջ ապարաններ և փառաշէն տաճարներ կառուցանելու համար, որի համար ամենքը պատրաստ էին զոհել իրենց ինչքն ու անձը, այսօր ամենքից մոռացուած, ամփոփուած է իր շինած հրաշակերտ եկեղեցու պատի տակ. արշինաչափ բարձրութիւն ունեցող խոտն ու ճինճարը թագերել են իրենց մէջ դամբարանի տապանաքարը, որի վրայ դրոշմուած է արքայի անունը: Գուգարաց աշխարհի արքայ Կիւրիկէի և նրա ամուսին թագուհու գերեզմաններն են, որ օրհնել ենք տալիս:

Այսօրուայ տխուր յիշողութիւնները և դրանց առիթ տուող ննջեցեալների պատմական գործերը զբաղեցրին մեզ մինչև ճաշ: Չաշից յետոյ մի փոքր հանգստացանք և սկսեցինք պատրաստութիւններ տեսնել վաղուան համար: Վաղը պէտք է վերջին հրաժեշտը տանք Սանահինն և ուղևորուենք գէպի Տփլիս. այս հանգամանքն ևս առիթ տուեց մեր տխուր տրամագրութեան շարունակուելուն: Երկու ամսուայ ընթացքում այնպէս սերտ սիրով էինք կապուել այս սուրբ վայրերի հետ, որ դժուար էր թուում մեզ նրանցից բաժանուելը: Տըխուր էինք, որ պէտք է թողնէինք այս գեղեցիկ տեղերը, որոնց հետ կապուած էին մեր ամենալաւ յիշողութիւնները. ով ապրել է գիւղում, ով զգացել է գիւղական անպաճոյճ, պարզ կեանքի քաղցրութիւնը, ով ընդունել է գիւղացու սրտաբուլիտ հիւրասիրութիւնը, ով ապրել է բնութեան այս հրաշալիքների գրկում, զմայլել նրա գեղեցիկութեամբ, դժուար թէ յօժարութեամբ բաժանուի այդտեղից, նա մանաւանդ երբ այդ վայրերի ամեն մի անկիւնը անցեալ փառքի յիշողութիւն-

ներն է արթնացնում, երբ ամեն քայլափոխում տեսնում ես նախնեացդ մեծագործ և հոյակապ շէնքերի աւերակները:

Տխուր էինք, որովհետև պէտք է թողնէինք հայրենիքի գեղապանձ լեռներն ու դաշտերը, հովիտներն ու ձորերը, խիստ կուսական անտառներն ու խոխոջուն գետակներն ու առուակները. էլ չպէտք է խմէինք նրա սառնորակ աղբիւրների քաղցրահամ ջրերը, չպէտք է ծծէինք նրա առողջարար և անուշ օդը, այլ ևս չպէտք է տեսնէինք հայրենեաց լռիկ ու մնջիկ լիշատակարանները, նախնեաց սառը շիրիմներն ու հրաշակերտ ձեռագործները...:

20 Սգոփոսի, Երեւշաբէլի:

Երկնքի ընդարձակ տարածութեան վրայ ալիքների նման լողում էին պարզ ու սպիտակ ամպերը. արեւը վաղուց արդէն բարձրացել էր հորիզոնից և իր ոսկեփայլ ճաճանչները սփռել ամենայն կողմը. վանքի եկեղեցիների գմբէթների սուկեգոյն խաչերը փալփլին էին տալիս և նայողի աչքը խրտղըտեցնում: Գիւղն էլ վաղուց արթնացել էր. արդէն ծխում էին գիւղացիների թոնիրներն ու օջախները, որոնց գլխին կանգնած համեստ հարսները կերպուր էին պատրաստում: Իւրաքանչիւր գիւղական խրճիթի առաջ եղած կալերից ուրխ երգեր էին հնչում. կալսողները խրախուսում, եռանդ էին ներշնչում կալում կամներին լծուած ձիաներին ու եգներին. «կալ արա, դարման արա՛, եզը ջան, դարմանը քեզ, ցորենն ինձ արա՛, եզը ջան»:

Վանքի պարիսպների շրջանակումն էլ անսովոր կենդանութիւն և իրարանցումն էր տիրում. մէկը բեռն էր կապում, միւսը ձիու վրայ բարձում, երրորդը արկղները միմեանց յարմարացնում, չորրորդը պարաններ բերում, հինգերորդը հակները համարում և ալն. մէկն էլ այդ բոլորին զանազան պատուէրներ ու հրահանգներ էր տալիս: Այդ բոլորը մեր ճանապարհորդա-

կան պատրաստութիւններն էին և հրահանգներ տուողը մեր վերակայուն էր:

Մեր բնակարանումն էլ վաղուց արդէն ամենքը ոտքի էին. վերջին անգամ վառքի աղբիւրի սառնորակ ջրով երեսներս լուանալուց լետոյ՝ սկսեցինք մեր պատրաստութիւնները տեսնել. մէկը իր գրքերն էր կապում արկղի մէջ, երկրորդը մախազը կարգի բերում, երրորդը զգեստները դարսում, չորրորդն իր սիրելի, բայց այժմ խղճալի դարձած արեխների դարգն էր քաշում և ծակուած տեղերը կաշուի կտորներ դարսում, հինգերորդն յիշատակարանն էր պատրաստում ճանապարհի համար և մատիտի ծայրը սրում, վեցերորդը գլխարկի արևակալը կպցնում և այլն. մէկ խօսքով ամենքս բանի էինք:

Մեր բեռների համար ընդամենը 7 ձի էր հարկաւոր մինչև Օձուն գիւղը, բայց դարձեալ մի ձի պակասեց. «տիրացու ջան, դիմում է գիւղացիներից մէկը մեզ, մի թեթև բեռն ա մնացել, համա ձի չի ճարուում, մի հարցրէք վրրժապետից, ես մի զօջաղ էշ ունիմ, կլի որ նրա վրայ բարձենք»: Այդ մնացած բեռն էլ «զօջաղ» իշի վրայ բարձելով՝ ճանապարհ ձգեցինք:

Երկու ժամից լետոյ մենք էլ ամենքս պատրաստ՝ սպասում էինք դաստիարակի հրամանին. ճիշտ ժամի Ծ-ին հրաման տրուեց զոյգ զոյգ կանգնելու և դաստիարակը մի քանի ջերմ խօսքերով յայտնեց, որ թողնում ենք այս սրբազան վայրերը. հազորդեց նոյնպէս մեր այս ճանապարհորդութեան ծրագիրը: Ապա մտանք Ամենափրկիչ եկեղեցին և ամենքս էլ մեծ երկիւղածութեամբ ու պատկառանքով շրթունքներս մօտեցրինք Մեծ Հայրապետի, Սքանչելագործ սբ. Գրիգոր Լուսաւորչի և սբ. Յովհանն Օձնեցու աջերին. վերջին անգամ կարօտով նայեցինք սբ. տաճարի ամեն մի անկիւնը՝ մեր սրտերում անջընջելի տպաւորելու համար. վերջին անգամ հրաժեշտ տուինք լուռ արձաններին, սառը շիրիմներին ու խաչքարերին: Սրբազան Վարդան Արքեպիսկոպոսը շուրջաւոր վրան ձգած՝ սբ. մասուկքով պահպանիչ ասաց մեր գլխին և ապա շարունակեց. «Դուք էք ազգի ապագայ յոյսը, աշխատեցէք և եղէք ազգի հաւատարիմ զաւակ-

ները. ուսման մէջ յառաջադիմեցէք. թէ այժմեանից ուսում չառնէք և չպատրաստուէք մեր ազգի համար, էլ ապագայի վրայ յոյս չենք կարող ունենալ: Եղէք Ներսէս Ե. կաթողիկոսի արժանաւոր զաւակները: Տէր ընդ ձեզ. բարով եկաք, բարով էլ գնաք. Աստուած ձեզ բարի ճանապարհ տայ. ողջ լինէք. օրհնեալ եղերուք, ամէն»: Ենորհակալութեամբ ծերունազարդ Սրբազանի աջը համբուրելով՝ դուրս եկանք եկեղեցուց: Բակում սպասում էին մեզ գիւղացիներից շատերը. չէր կարելի առանց զգացուելու լսել գիւղացիների ջերմ բարեմաղթութիւնները և սրտաբուզիւ «երթաք բարով»ը: Նրանք ցաւելով ասում էին. ձեր գնալը զգալի կլինի մեզ համար, ճանապարհորդութիւնների ժամանակ երբ դուք հեռանում էիք այտեղից, կարճես թէ գիւղը դատարկոււմ էր. օրուայ ծանր աշխատանքից յետոյ ձեր երգերի քաղցր ձայների տակ էինք հանգստանում. որքան ժամանակ է, որ կարգին խմբական երգեցողութիւն չէինք լսել եկեղեցում. դուք որ եկաք, կիրակի օրերը մեզ համար մեծ տօնի կերպարանք ստացան... և այլն: Մենք շնորհակալութիւն էինք յայտնում և ցաւում, որ երկար չենք կարող մնալ: Գիւղացին առհասարակ չէ կեղծում, սրտի զգացածն է միայն խօսքով արտայայտում. միայն ցաւելով պէտք է ասել, որ այդ գովելի վարքն ու բարքը մեծ և քաղաքից մօտ եղած գիւղերում հետզհետէ անյայտանում է. նախնի պարզ և համեստ կենցաղավարութեան տեղ բուն են դնում շռայլութիւնը, նորաձեւութիւնը և այլ քաղաքակրթուած ախտեր:

Վերջին անգամ հրաժեշտ տալով մեզ շրջապատողներին, երաժշտութեան և քայլերգի որոտընդոստ հընչիւններով դուրս եկանք վանքի պարսպից և գիւղի միջով ուղևորուեցինք դէպի ձորի գլուխը. բոլոր գիւղացիները, մեծ թէ փոքր, դուրս էին եկել իրենց կալերը և յարգանքով ողջունում և ընդունում էին մեր «մնաք բարով»ները: Գիւղից գեռ չդուրս եկած՝ մի ձայն լսեցինք և յետ նայելով տեսանք, որ ետևներիցս վազում է գիւղի քահանան, ծեր Տէր Յովհաննէսը. նա փարաջան մի կողմը ձգած, թևերը վեր քաշած, գլխին մի թե-

Թեև աղլուխ կապած, արևի կիզիչ ճառագայթների տակ կալ էր կալսում և մեզ տեսնելով՝ գալիս էր հրաժեշտ տալու:

Տէր հայրը չնայելով իր հասակին, նա մօտ 70 ամեայ ծերունի էր, դեռ չէր կրում իր վրայ ծերութեան կնիքը. նրա մազերը դեռ ևս բոլորովին չէին սպիտակել. նրա դէմքին նայողը 45 · 50 տարեկան կկարծէր: Թէև մէջքը մի փոքր ծռուել էր, բայց կնճռոտած ճակատը և արևից այրուած ու սևացած երեսը համակրելի էր. դէմքն օժտուած էր հայկական քթով. ձեռքերը ջլոտ և ոսկրակազմ էին: Նա իր որդու հետ միասին մօտենալով մեզ՝ «պահպանիչ» և «Տէր ուղղեա» ասաց և բարի ճանապարհ մաղթեց մեզ. երբ համբուրում էինք ծերունի քահանայի աջը և հեռանում, նրա աչքերի մէջ արտօսրներ երևացին: Մենք նորից հնչեցնելով մեր քայլերգը, շարունակեցինք մեր ուղին և շուտով հասանք ձորի գլուխը, որտեղից մի վերջին անգամ էլ հայեացք ձգեցինք վանքի ու գիւղի վրայ և սկսեցինք ցած իջնել դէպի ձորը. հետզհետէ ծածկուեցան մեր աչքից վանքը, գիւղը, անտառապատ լեռները և մենք մեզ զգացինք դէպի ձորն իջնող ժայռերի մէջ: Թէպէտ շատ անգամ էինք իջել ու բարձրացել այս ժայռոտ քարկապները, բայց երբէք այնքան գեղեցիկ չէր թուացել մեզ, ինչպէս այս անգամ: Այս նեղ շաւղի գժուարագնացութեան հետ վաղուց արդէն հաշտուած լինելով՝ արագ ցած իջանք և անցնելով Նանայի կամուրջը՝ հանգստացանք Զորագետի միւս ափին գտնուող ընկուզենու ստուերում: Այդ միջոցին դաստիարակը մի փոքր լետ էր մնացել և դիտում էր կրկին, արդէն մի քանի անգամ խրմբովին դիտած, Նանայի հրաշակերտ, հնադարեան և կամարակապ կամուրջը, որի լայնածաւալ կամարի տակով ահռելի գորգիւնով անցնում վազում է Զորագետը կամ Կէքէտը: Մենք ուղեցինք առիթից օգուտ քաղել և խորհրդակցելով՝ վճռեցինք ուրախ ցոյցերով ընդունել նրան. հէնց կամուրջն անցաւ նա թէ չէ, ամենքս «կեցցէ» աղաղակներով ու հրացանաձգութեամբ դիմաւորեցինք նրան և ուրախ բացագանջութիւններով մեր

մէջ առանք. : Կէս ժամի չափ ընկուզենու ստուերում հանգստանալուց և զուարճանալուց լետոյ՝ զիմեցինք մօտիկ գտնուող, մեր դպրոցի նախկին սան, պ. Միխակ Արղութեանի այգին, ուր Սանահնի արժ. վանահայր Գեղամ վարդապետը հրաժեշտի ճաշ էր պատրաստել մեզ համար:

Զորագետի ավերին են տարածուած Սանահնի այգիները. զիւղացիների արդեանց աղբիւրներից մէկն էլ այգին է. բայց մեծ մասամբ խնամքով չեն պահուում. պտղատու ծառերից իրենց քանակութեամբ առաջին տեղն են բռնում դամբուլի, ծիրանի, տանձի, խնձորի, դեղձի և թթի ծառերը. խաղողը մինչև սեպտեմբեր հագիւ է հասնում և այնքան էլ քաղցր չէ լինում. այգու տէրերը շահուում են այդ պտուղները և բանջարեղէններ ծախելով. գինի շատ չէ լինում և թթու է:

Նստեցինք այգու մեծ թթենու ստուերի տակ. սփռոցի տեղ գետնի վրայ տարածեցինք ընկուզենու լայն տերևները և վրան դարսեցինք հաց ու պանիրը և այլ Աստուծոյ տուած կերակուրները. այդ միջոցին յանկարծ մեր առաջը տնկուեց մի կիսամերկ ծերուկ և դաստիարակի առաջը գրեց մի շարան թարմ ձուկը «Վիշշբաշ ա» ասելով. նա հագած ունէր մի վարտիկ և մի պատառոտած չուխայ, որի տակից երևում էր նրա յաղթանդամ մարմինը. գլխին հագած ունէր մի հնացած, կարմիր տաճկական Փէս: Իսկ Սանահնի դալլաքն էր և այդ ձուկն էլ որսայով Զորագետում՝ պատուեց մեզ: Ճաշը բաւականին ուրախ անցաւ. փորած վարունգը, որ ծառայում էր գինու բաժակի տեղ, մի քանի պտոյտներ արաւ, որի միջոցին անպակաս էին կենացներն ու բարեմաղթութիւնները: Երբ դաստիարակի կենացն առաջարկուեց, նա բաժակ ի ձեռին մօտաւորապէս հետևեալն արտասանեց. «Միրելի՛ սաներ, սրտանց շնորհակալ եմ ձեզնից. դուք մեր այս առաջին դպրոցական ճանապարհորդութեան ընթացքում վարուեցիք գիտակցօրէն և ամեն տեղ ձեզ լաւ պահեցիք, թէպէտ ձեզնից մի քանիսը սկզբում, կարգապահութեան ընտելացած չլինելով, մի փոքր խանգարում էին ընդհանուր

գիսցիպլինան, բայց նրանք էլ շուտով զգաստացան և իրենց ընկերների բարի օրինակին հետևեցին: Նանապարհորդութեան և նա մանաւանդ խմբովին ճանապարհորդութեանց միջոցին ամենաառաջին պայմանը յաջող կերպիւ նպատակին հասնելու համար ընդհանուր կարգապահութիւնն է. եթէ կարգապահութիւնը խանգարուի և ամեն մէկն ուզենայ իր ցանկացածն անել, ոչինչ չի դուրս գայ: Ձեր կարգապահութիւնն անհրաժեշտ էր նաև մի ուրիշ տեսակետից. դուք շրջում էք հայ ժողովրդի գիւղական դասակարգի մէջ, որ որքան բարեսիրտ և անկեղծ է, այնքան էլ տգէտ և լետ մնացած. ասո՞ դրանք պէտք է ձեր կարգապահութիւնը տեսնելով՝ օրինակ առնէին ձեզնից, որովհետև տգէտ և անգարգացած անձի վրայ ամենից առաւել օրինակն է ազդում. ես անկեղծ կերպով հաւատացած եմ, որ եթէ ձեր ընդհանուր կարգապահութիւնը չլինէր, դուք մեր հայրենակից գիւղացիների շարքանքը չէիք կարող վայելել այն չափով, որչափով որ բարեբաղդաբար վայելեցիք ամեն տեղ: Դուք ձեր վայելուչ գիրքով, գէպի հայկական սրբութիւններն ու տաճարները տաճած պատկառանքով՝ ամեն տեղ գրաւեցիք գիւղացոց համակրութիւնը. նրանք տեսնելով ձեր, այսպէս ասած, ուսում առած քաղաքացիների վերաբերմունքը գէպի տեղական սրբութիւնները, աւելի ևս խրախուսում էին իրենց աւանդական և կարծես թէ բնագղձան շնորհիւ տաճած երկիւղածութեան և պատկառանքի զգացմունքների համար:

Այս ճանապարհորդութիւնների միջոցին դուք առիթ ունեցաք անձամբ տեսնելու և շօշափելու այն սրբազան վայրերը, որոնց անունները սովորել էիք հայոց և եկեղեցական պատմութեան դասընթացում. այն անունները, որ բիւրաւոր ուրիշ անունների հետ ի միասին իբրև լոկ բառեր էին ներկայանում ձեր լիջողութեան մէջ, այժմ մարմնացած և կենդանի պատկերներ դարձան ձեզ համար և երբէք չէք մոռանալ, այն պատմական անձանց գործերը, որոնց դամբարանները ձեր աչքով տեսաք, այլ ևս չեն ջնջուի ձեր լիշո-

զուժիւնից: Այժմ ձեր հայրենիքի մի մասի, Գուգարաց աշխարհի մասին խօսելիս կամ կարգալիս ձեր աչքի առաջ չի ներկայանայ քարտէջի մի անկիւնը, այլ իսկական հողն ու լեռը, գետն ու դաշտը, գիւղն ու վանքը, գիւղացին և իր քրտնաթոր աշխատանքը:

Այս ճանապարհորդութիւնն առաջին կազմակերպուած դպրոցական ճանապարհորդութիւնն է Կովասում, ուսանող ժամանակս ես մասնակցել եմ այդպիսի ճանապարհորդութեանց Եւրոպայում. ճիշտ է այդ միջոցին ոտքերս քայլում էին եւրոպական հողի ու սարի վրայ, խմում էի նրանց սառնորակ աղբիւրների ջրերը, զուարճանում էի այնտեղի բնութեան հրաշալիքներով, սակայն սիրտս ու հոգիս միշտ պտտում էր իմ հայրենիքի սարերում ու դաշտերում, միտքս միշտ մեր հայրենեաց պատմական լիշատակարաններով էր զբաղուած. ամեն անգամ հառաչանք արձակելով մրմնջում էի. «՛խ, արգեօք կգա՞յ մի օր, որ ես էլ իմ սաների հետ այսպիսի կազմակերպութեամբ շրջեմ մեր հայրենիքի բարձրաբերձ լեռները, ծաղկալից դաշտերը, անդնդախոր ձորերն ու կանաչագարգ հովիտները. արգեօք կարժանանամ առաջնորդելու հայ պատանիներին դէպի իրենց հայրենի սրբութիւններն ու պատմական վայրերը...»: Ուսանողական այդ իղձս կատարուեց. առաջին փորձն եղաւ և անկեղծ շնորհակալ եմ ձեզնից, որ դուք էլ ձեր լաւ վարմունքով նպաստեցիք առաջին փորձի յաջող ելք ունենալուն: Տո՛ւ Աստուած, որ երկրորդ փորձն աւելի արգիւնաւոր լինի և աւելի յաջող հետեւանքներ ունենայ. տո՛ւ Աստուած, որ ձեզնից շատերն էլ ապագայում իրենց սաներին առաջնորդեն դէպի այս սրբազան լիշատակարանները...:

Գաստիարակն իր խօսքը վերջացրեց թէ չէ. օդը դղրդաց մեր լիաբուռն շնորհակալութեանց արտայայտութիւններով: Մեզնից ամեն մէկն ուրախ էր, որ մասնակցել է այս գործի սկզբնաւորութեանը:

Ժամի 3-ն էր, որ ճաշը վերջացրինք: Այդ միջոցին Ուզունլարի կողմից մի կոյտ մոխրագոյն ամպեր քամուցը քշուելով՝ դիմում էին դէպի մեզ. շտապեցինք

կանապարհ ընկնելու: Ենորհակալութիւն յայննելով այգու տիրոջը, մեզ հիւրասիրող արժ. վանահօրը, այգուց դուրս եկանք և քայլերս ուղղեցինք դէպի Օձուն. գնում ենք Զորագետի ափով, այգիների միջով:

Զորագետի ալիքներն սկսում են կամաց կամաց պղտորուել, նշանակում է արձրեն արդէն սկսուել է բարձրում. գետը կարծես բարկանալով այդ հանգամանքից՝ կատաղել է և լայն բացած բերանով մռնչալով ու գոչելով առաջ է շտապում՝ սպասելով երկնքից թափուած ջրերին, որ իր ալիքներն աւելի ուռցնելով, նոր ոյժերով կռիւ մղէ իրեն շրջապատող լեռների հետ, որոնք սեղմելով նրան իրենց ժայռոտ և նեղ կրճքում, զսպում են նրա անվերջ քմահաճութիւնները: Նա անդադար հարուածներ է տալիս այս ու այն կողմը, գալարում, մռնչում է ինչպէս մի վիշապ և հասնելով տափարակին՝ հագիւ հանդարտում է և ինչպէս կապանքներից ազատուած մի բանտարկեալ, իրեն ազատ զգալով՝ աշխատում է տարածել թևերը և ըստ կարելոյն ընդարձակ տեղ բռնել: Ամպերն սկսեցին գոռգոռալ. նրանց խուլ աղաղակն երկար արձագանք գտաւ խոր ձորի մէջ. անձրևի կաթիլները քանի գնում խոշորանում և սկսում էին աւելի արագութեամբ թափուել: Մէջքերիս կապած վերարկուներս լետ անելով՝ հագանք և առանց ուշադրութիւն դարձնելու տեղատարափ անձրևի վրայ՝ շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Ծանապարհին պատահում էին մեզ սարուօրներ, որ տաւարն առաջ արած, փալաս, փուլուս, տաշտեր, պղինձներ և այլն էշերի ու եզների վրայ բարձած՝ վրան էլ փոքրիկ երեխաներին նստեցրած՝ սարից զիւղն էին իջնում:

Քամին սկսեց փչել և ամպերը դէս ու դէն ցրուել. անձրևը դադարեց, երկինքը պարզուեց: Արեւն իր բոլոր ոյժը հաւաքելով՝ պայծառ կերպով լուսաւորեց սարերի գագաթները. մենք բարձրանում էինք դէպի վեր՝ լեռնային բաւականին դժուարագնաց շաւիղներով, մինչև որ հասանք ձորի գլուխը և խաչքարի մօտ մի փոքր հանգստանալով՝ շարունակեցինք մեր

ճանապարհը դէպի գիւղը: Նորից սկսեց անձրեւել և մենք էլ կրկին վերարկոււնների մէջ փաթաթուելով՝ հասանք «կնդարար» աղբիւրը, սառը ջուր խմեցինք և դիմեցինք ուզիղ գէպի «խաչգունդ» եկեղեցին. դիտեցինք, ներկայ եղանք ժամերգութեանը, նկարագրեցինք կոթող արձանը և արդէն մուտն ընկել էր, երբ դիմեցինք Տէր-Յովհաննէս քահանայի տունը և տխորժակով վալելելով հաց ու պանիրը՝ պառկեցինք մեր խոնջացած անդամներին հանգստութիւն տալու:

21 Օգոստոսի, չորեքշաբթի. Ուսուսու:

Դեռ լոյսը չբացուած, անթիւ ու անհամար երկնային լապտերները ծփում էին երկնից կապուտակ և անսահման եթերի մէջ. լուռ էր բնութիւնը և բաւականին ցուրտ: Ժամի 3 էր, որ վեր կացանք և սկսեցինք մեր իրեղէնները դարսել ֆուրգոնում, որպէս զի արևը դեռ չծագած ճանապարհ ընկնենք. աստղերն սկսեցին հետզհետէ անլայտանալ. մուտն իբրև մի քող քիչ քիչ սկսում էր բարձրանալ երկրի երեսից և վերջապէս արևելքը բոցավառուեց և լերանց միզապատ գագաթներըն սկսեցին լուսաւորուել: Ժամի 4¹/₂ էր արդէն, երբ մեր ֆուրգոնները տեղից շարժուեցին: Սանահնի վանահայր Գեղամ վարդապետը, որ ուղեկցել էր մեզ մինչև այստեղ, հրաժեշտ տուեց և ինքն էլ ձիով ուղևորուեց դէպի սբ. Եջմիածին, որովհետև մի քանի օր առաջ այնտեղից «թուանքչի» էր եկել՝ հայր սուրբին տանելու՝ մի ինչ որ գործի համար:

Դուրս եկանք գիւղից և ֆուրգոններն անցնում են հնձած արտերի միջով. արևի ծագմանը դիմաւորեցինք Ներսէս Ենորհալու սրտառուչ «Առաւօտ լուսոյ, արեգակն արգար»... հոգեհուազ երգով. տպաւութիւնն ու մեր ներքին զգացմունքն աննկարագրելի էր...: Ինչ թարմութիւն է բուրում դաշտում. արտերը հնձուած են և ոչ մի ծաղիկ չէ երևում, բայց այնուամենայնիւ բուրում է, զով և կենսատու հով է փչում: Արևի ճառագայթները լերանց բարձր կատարները ոսկեզօծելով՝

հետգետէ աւելի ցածրանում, տարածւում են ընդար-
 ձակ դաշտերի վրայ և վերջապէս թափանցում են նաև
 անգնդախոր ձորերը: Հեռու, դէպի արևելք, երկար ու
 բարակ ծուխեր են բարձրանում և երևում է մի մեծ
 գիւղ. դա սբանչելի գիրք ունեցող Գսեղն է, Լօռու
 քաղերի հայրենիքը: Ահա մեր առաջն են Իգահատն ու
 Արգուին. ոչխարի հօտերն արածում են շաղաթաթախ
 խոտը, իսկ փոքրիկ հովիւները ցնցոտիներով ծածկուած
 նստոտել են խոնաւ և ցուրտ գետնի վրայ և հետաքրք-
 րութեամբ նայում են մեզ: Գիւղերումն էլ արդէն ըս-
 կըսուել է շարժումն ու կենդանութիւն. կանայք ու
 աղջկերքը պղնձեայ մեծ սափորները կամ փայտեայ կու-
 ժերն ուսերին և կիսամերկ տղայք հաւաքուել են գիւ-
 ղից դուրս գտնուող աղբիւրի գլխին: Այդ երկու գիւ-
 ղերն էլ ծածկուեցան մեր աչքից. անցնում ենք Զորա-
 գետի աջ ափով. ձորի ափին հետզհետէ երևում են
 Գսեղ, Ծաթեր, Զորագեղ, Կուրդան գիւղերը, կարծես
 թէ վերջին հրաժեշտն առնելու մեզնից, որոնց հետ
 մենք կապուած ենք սիրուն ու անմոռանալի լիշատակ-
 ներով: Անցնում ենք Մզարթ գիւղի տակով և հեռուում
 երևում է գեղեցկանիստ Վարդաբլուրը. մօտենալով Կողէս
 յունաբնակ գիւղին՝ աւելի պարզ է երևում Վարդաբլուրն իր
 շրջակայ գիւղերով. Գիւլագարակ, Հոբարձի, Գեառգետա:
 Այստեղ մեզ պատահեցին հայ գինուորներ Երևանեան
 գնդից. սրանք ամառը Ջալալօղլի լինելով՝ մասնակցել
 էին զօրախաղերին, որ տեղի էին ունեցել երէկ և շարու-
 նակուում էին աչօր ևս. հեռուից լսում էին թնգանօ-
 թի խուլ ձայները: Երբ բլուրը բարձրացանք՝ ամբողջ
 զօրաբանակը մեր աչքի առաջն էր. անսովոր լինելով այս
 տեսարանին, մի բոպէ չգիտէինք թէ ո՞ր կողմը նայենք:
 Միմեանց դէմ կանգնած են երկու կարգ գինուորներ և
 կուռում են. անդադար հրացան են արձակում. մի կող-
 մը հետզհետէ տեղի է տալիս, իսկ միւսը առաջ է գը-
 նում. ամեն մի կողմն աշխատում է յարմար գիրք բռ-
 նել՝ յաղթութիւն տանելու համար: Հակառակ կողմը
 տեսնելով, որ թշնամին յարմար գիրք բռնեց՝ առաջ է
 դիմում և սկսում պատերազմը. երկու կողմերն էլ իրար

են խառնուում: Անընդհատ արձակուող թնդանօթներին արձագանք են տալիս լեռները, ծուխն ամպի պէս շարունակ վեր է բարձրանում. շարունակ լսուում են հրացանների ճայթիւնը և սրերի շառաչիւնը. զինուորները քիչ քիչ առաջ գնալով՝ շարունակ նստում, պառկում և կամ կանգնած են նշան դնում: Պողպատեայ սուռները փայլում են արեգակի ճառագայթների տակ և նայողի աչքերը խըտղտեցնում: Զօրքի մի կողմը թուլանալով՝ իր վերջին ճիգն է թափում և փախուստ տալիս. ուրմբաձիգ զինուորներն ամեն ջանք գործ են դնում, որ թնդանօթները թշնամու ձեռքը չձգեն. վերջն ուժասպառ լինելով՝ հեծելագորքն են օգնութեան կանչում, բայց հակառակորդների հեծելագորն էլ վրայ հասնելով՝ սրանց մէջ է կռիւը տաքանում: Յաղթողները դէպի Լօռու բերդն են դիմում, յաղթողներն էլ նրանց յետևից են վազում. թշնամին աշխատում է վերցնել բերդը, ներսից պաշտպանուում են: Բերդի պարիսպների տակ սպիտակին է տալիս գնդապետի վրանը:

Այս մեզ համար անսովոր և հետաքրքրական տեսարանը բաւականին զբաղեցրեց մեզ: Սա միայն խաղ էր. բայց որքան սարսափելի պէտք է լինի իսկական պատերազմը. մտաբերելով արդէն՝ մարդուս ակամայ սարսուռ է պատում. չէ՞ որ այդ աչք խողտեցնող փայլուն նիզակներն ու սրերը պէտք է ներկուած լինին զուտ մարդկային արիւնով. չէ՞ որ ամեն մի թնդանօթի և հրացանի թնդիւնի հետ պէտք է միախառնուին հարիւրաւոր մեզ պէս մարդկանց հառաջանքներն ու հեծկտոցները...:

Ահա անցնում են մեր մօտով մի խումբ հայ զինուորներ, որոնք յաղթողներից են. չնայելով արևի կիզիչ ճառագայթներին՝ բոլորն էլ հագած ունեն բըրդեայ բաճկոններ և բըրդեայ գլխարկներ. մէջքերին ամբացած զինուորական պայուսակը. բոլորն էլ չուստ կամ տրեխ ունին ոտքերին: Իրենց պատմելով՝ հրացանաձգութեան մէջ հայ զինուորները միշտ առաջին մըրցանակն ու պարգևներն են ստանում. մանաւանդ Լօռեցի հայ զինուորները հմուտ են այդ բանին՝ նախա-

պէս վարժուած իններով իրենց կուսական անտառնե-
րում հրացաններով որսի գնալուն: Այս իրողութիւնը
վկայեց նաեւ այն ուրս սպան, որ ճանապարհին մի
փոքր տեղ նստեց մեր Փուրգոնը և մեզ հետ չգրուցա-
տրում էր:

Կէս ժամաչափ էլ շարունակելով մեր ուղին՝ հա-
սանք ունսաբնակ Ալէքսանդրովկայ գիւղը: Երկու ժամ
մնացինք «Փուրգոնչու» տանը, ճաշեցինք և մի փոքր
հանգստացանք: Տունը փայտաշէն էր և ընդարձակ բա-
կով. մեր իջևանած սենեակի մի անկիւնում ունսական
մեծ վառարանն էր, իսկ դրա դիմացի անկիւնում բազ-
մեցրած էր սրբի պատկերը՝ առաջն էլ կանթեղ: Տան
առաջը գտնուում էր ահագին փայտեայ շտեմարանը, որ
տախտակներով մի քանի մասերի էր բաժանուած և իւ-
րաքանչիւր բաժանմունքը յատկացրած էր մի որոշ տե-
սակ հացահատիկի համար. ցորեն, գարի, կորեկ և ա-
ճար կար շտեմարանում: Շտեմարանի առաջն ընկած
էին մի քանի եւրոպական գութաններ. այս կողմի հա-
մարեա՞ թէ բոլոր ուրս գիւղացիներն այգպիսի գութ-
թաններ են գործածում, իսկ հայերն առանց բացա-
ռութեան դեռ ևս իրենց հնադարեան և ծանր գութ-
թանով են հերկում գետինը: Երբ մի անգամ առիթ-
եղաւ հայ գիւղացիներին հարցնելու՝ թէ ինչո՞ւ իրենք
էլ եւրոպական գութան չեն գործածում, պատասխա-
նեցին. մենք էլ փորձեցինք նրանցով վարել, բայց տե-
սանք, որ ձեռք չիտալիս մեր հողում. քարի զիւլչելով
շուտով կոտրուում է և մենք էլ չենք կարողանում նո-
րոգել: Իսկ երբ հայ գիւղացին մի բանի մասին աննը-
պաստ կարծիք է կազմում, այնուհետև ինչքան կամե-
նաս խօսի, համոզի, նրա համար միևնոյն է, նա այլ
ևս ոչ ոքի չի լսի: Բայց պէտք է նկատել, որ նիւթա-
կան կողմն էլ նշանակութիւն ունի այստեղ. եւրոպա-
կան գութանը թանկ է, իսկ տեղական ձեւի գութանը
գիւղացին ինքն է շինում: Այստեղ խոտի դէզերը հայա-
բնակ գիւղերի պէս տների կողքին չէին դարսուած,
այլ գիւղից գուրս՝ առանձին տեղ:

Ժամի 4 էր, որ նորից ճանապարհ ընկանք դէպի

Ուռուտ գիւղը, ուր պէտք է իջեանէինք և մնայինք այս գիշեր, որովհետեւ նախապէս հրաւիրել էր մեզ տեղացի երիտասարդ պ. Արշակ Պապեանը: Չանապարհը հարթ էր և անցնում էինք գեղեցիկ դաշտավայրի միջով. չորս կողմը տարածւում էին կանաչազարդ բլուրներ: Երեկոյեան դէմ, երբ արեգակը թեքուել էր դէպ իր մուտքը, անցանք Միսիսանայ կոչուած փոքրիկ գետակը. երևաց նոյնպէս Ուռուտ գիւղը մի սիրուն կանաչազարդ բլրի ստորոտում. դրանից ոչ շատ հեռու, մի ուրիշ բլրի ստորոտին երևում էր Հայդարէզ գիւղը: Ուռուտ գիւղի տեսքը հեռուից բաւականին գեղեցիկ էր. քիչ թէ շատ միաձևութիւն է պահպանուած և տանիքները կղմինտրով են ծածկուած. առ հասարակ տարբերում է սովորական հայ գիւղերի տիպից և իսկոյն նշմարուած է ուստաբնակ գիւղերի ազդեցութիւնը:

Երբ երգելով ու երաժշտութեամբ անցնում էինք գիւղի միջով՝ մեզ դիմաւորեց վերոյիշեալ պ. Ա. Պ. և առաջնորդեց դէպի իրենց տուն: Հասնելով մեր իջևանը, մի փոքր հանգստացանք և իջանք Ուռուտ գետակի ափը. գետակի վրայ շուրջ էր մի գերան, որ կամուրջի տեղ էր ծառայում: Այդտեղից վերադառնալով մեր իջևանը, զոյգ զոյգ կանգնեցինք և դաստիարակի ու մի քանի ուսուցիչների ուղեկցութեամբ (որոնք եկել էին Զալալօղլուց) դիմեցինք դէպի գիւղի եկեղեցին: Մեք հետ էին նոյնպէս գիւղի տանուտէրն ու մի քանի գիւղականներ:

Նախկին եկեղեցին քանդուած և նորն էր շինուած նրա տեղը՝ մի բարձր թումբի վրայ. նոր շէնքն ամբողջովին քարից է. շինել են ժողովրդական ճարտարապետները՝ օրինակ վերցնելով Օձունի եկեղեցու ձևից: Պատուհանները նեղ և փոքր լինելով՝ ներսը մութն էր: Եկեղեցին դեռ կիսակատար է և ժամերգութիւն չէ լինում: Երեսնութեանը վերահսկում էր գիւղի երիտասարդ տանուտէրը: Գիւղն ունենալով 50 տուն բնակիչ՝ մի դասան գալրոց է պահում. ուսուցիչը մեր դպրոցի ուսումնաւարտներից էր եղել անցեալ տարի. գիւղացիները գոհ էին նրանից և յաջորդ տարուայ համար էլ հրաւիրել

էին նրան: Ի նկատի պէտք է ունենալ այն հանգամանքը, որ գիւղացիներն ուշադրութիւն չեն դարձնում այնքան ուսուցչի գիտութեան վրայ—չեն էլ կարող—որքան նրա վարք ու բարքի վրայ. եթէ ուսուցիչը համեստ, քաղցրբարոյ մարդ է, չի խորշում գիւղացուց, նրա սովորութիւններէց ու կենցաղէց, գիւղացին էլ լիովին հաւատ է ընծայում նրան, նրա խօսքն ընդունում և շատ դէպքերում օգուտէ քաղում նրա խորհուրդներէց:

Մուլթն ընկնում էր արգէն, երբ մեր զիտողութիւնները վերջացնելով՝ երգելով վերադարձանք մեր իջևանը, կաթնով ու կարկանդակով թէչն վայելեցինք և դուրս եկանք սենեակից: Արգէն գիշեր էր և մեր շուրջը խորին լուռութիւն էր տիրում. գիւղացիք ցերեկուայ աշխատանքից յետոյ հանգստանում էին: Միայն մեր երգի ձայնն էր տարածւում տիրապետող լուռութեան մէջ. երգելու միջոցին դաստիարակի և միւս գաւառական ուսուցիչների մէջ խօսք եղաւ ժողովրդական բանաստեղծութեան մասին և ուսուցիչներէց մէկն իբրև նմուշ առաջ բերեց լուեցոյ հետևեալ ժողովրդական երգերը.

Դ Ա Ն . Դ Ա Ն

(երեխային զբաղեցնելու երգ).

«Դան—դան—դան որդի,

«Իմ Բրևանայ խան որդի,

«Թաւրբու թաւթա (?) որդի

«Շամախու փարչա որդի:

«Դան— դան դանեցի

«Բերանդ եկեղեցի,

«Տուն եկայ համբուրեցի

«Դուս եկայ բարովեցի:

«Հայ եկաւ բարով տուի,

«Թուրք եկաւ քարով տուի:

«Դան—դան դի առնես

«Կանանչ բաղի խիարն ես,

«Մամի ջէբի խուրմէն ես

«Դէզի աչքի սուրմէն ես:

«Գան—դան դնդոց ես
 «Մեղրով լիքը քթոց ես.
 «Սըռնաղբրի շուաքն ես
 «Ալ ոչխարի դմակն ես.
 «Մութ գիշերուայ ճրագն ես
 «Իրնդէգի կրակն ես»:

Օ Ր Օ Ր Ո Յ Ի Ե Ր Գ

«Նանի—նանի, իմ որդի,
 «Գունդ տանի, իմ որդի.
 «Նանա—նանա, նանով ըլիս,
 «Ապրիս ու սաղ ջանով ըլիս:
 «Իմ ըրեխի քունը տանի
 «Սրա դուշմանին շունը տանի.
 «Իմ ըրեխէն քուն ունի,
 «Սովումաքալ (?) տուն ունի:
 «Բանի ջուրը ալին տայ
 «Սրա դուշմանին քարին տայ.
 «Բանի ջուրը փրփրի
 «Սրա դուշմանը քրքրուի:

Ջ Ա Հ Ր Ի Ե Ր Գ

(Ճախարակի երգ).

«Մանի, մանի, իմ ջահրա
 «Բարուանդ բանի իմ ջահրա.
 «Իմ ջահրէն բան ա նստել
 «Ումուղով ջան ա նստել:
 «Աստղերը դուս ա եկել
 «Աչքերիս լուս ա եկել.
 «Մանեմ, մանեմ, մտիկ կանեմ
 «Մեծ մեծ ոստեր կծիկ կանեմ:
 «Ըղաքիդ չոքած դուլ ունիս
 «Կողքիդ ալմաս թուր ունիս,
 «Օրը մի մսխալ եղ ունիս:
 «Մանողիդ գլխին տեղ ունիս:

«Մանի, մանի, իմ ջահրա»

«Իմ ու քու բանը շատ, ջահրա: և այլն»

Այս հետաքրքրական գրուցատրութեան միջոցին հիւրասէր տանտէրն ընթրիքի կանչեց մեզ. ներս մը-տանք ընդարձակ սենեակը և զարմանքով տեսանք մի ճոխ սեղան իր բոլոր պծրագաներով, որ շատ հագուս-գիւտ երևոյթ է գիւղերում. երևում էր, որ պ. Ս. Պ. մեծ հոգս և նեղութիւն կրելով՝ պարագաների և պա-շարեղէնի մեծ մասը Զաւալօղուց էր բերել տուել: Երեսուն հոգուց աւելի շարուեցինք սեղանի շուրջը. բացի մեր խմբից ներկայ էին և չորս գաւառական ուսուցիչներ, Ե. Ե., Ս. Ք., Ս. Զ. և Ս. Յ., բոլորն էլ մեր դպրոցի նախկին սաներ ¹⁾: Հետզհետէ բերուող անուշ կերակուրները վայելելով և առաջարկուած կենաց բաժակների վրայ երգելով՝ ուրախ ժամանակ անցկացրինք. մեր կենացի առթիւ դաստիարակն ընդարձակօրէն բացատրեց դպրոցական ճանապարհորդութեան տուած օգուտները, որ մեծ հետաքրքրութեամբ էին լսում գաւառական ուսուցիչները: Ընթրիքին շատ ուրախ կերպարանք էր տալիս այդ ուսուցիչներից մէկի, Եղիշէ Երզնկեանի (այժմ հանգուցեալ) զուարճախօսութիւնները. նա խօսակցութեան մէջ հմտութեամբ գրաբար բառեր գործ դնելով և կամ բառերը բարդելով՝ ծիծաղ էր պատճառում մեզ. օրինակ նա ստում էր. «Զերդ մեծապայծառաճանչափայլութեան կենացը». կամ թէ աւելի բարդելով. «Զերդ մեծապայծառահրաշաճանչասարփափայլութեան կենացը». կամ ժողովրդական ձևով. «սաղ ըլիս, բաղ ըլիս, չաղ ըլիս, բախչա ըլնիս, ծլիս, ճիւկնոտիս, ծաղկիս, կանաչիս, օրհնեալ ես և օրհնեալ լինիս».. և այլն: Ընթրիքից յետոյ մեր թմբուկին օգնութեան հասնելով գիւղական դաուլ-գուռ-

¹⁾ Ներկայ էին նոյնպէս մեզ հիւրասիրողի ծնողները՝ երիտասարդի չափ առողջ հայրը և մեծ «ճանր», որ տան մէջ հսկողն ու նայողն էր. սրանց անպաճոյճ և պարզ ու որոշ բառերով արտասանած բարեմաղթութիւններն ու օրհնութիւններն ազդեցութիւն էին ունենում մեզ վրայ:

նան, սկսեցին միասեղ հնչեցնել պարի եղանակներ. «կլոր» ու «կէնտ» պարերով էլ մի առ ժամանակ զուարճանալով՝ գնացինք հանգստանալու, որպէս զի վաղն առաւօտեան ճանապարհ ընկնենք դէպի Եուլաւէր: Այս օրուայ մեր ընթրիքը գիւղական հարսանիքի կերպարանք ունէր: Գտուլ-գուռնայի ձայնի վրայ հաւաքուած գիւղացիները նոյնպէս ցրուեցին, որպէս զի լուսադիմին արդէն իրենց գործին գնան:

Գուցէ հարցնէք՝ թէ ո՞վ էր պ. Ա. Պ. որ այսքան զուարճութիւն պատճառեց մեզ և պատուեց. այդ յարգելի պարոնը ոչ մէկիս ոչ ազգականն էր և ոչ նոյն իսկ ծանօթը. Զալալ-Օղլում ծանօթացանք դրա հետ: Նա ազնիւ ձգտումների տէր երիտասարդ լինելով՝ ոգեորուել էր մեր ճանապարհորդութեան զաղափարով և տեսնելով ու լսելով մեր կրած կամաւոր նեղութիւնները՝ կամեցել էր մի գիշեր զուարճութիւն պատճառել մեզ և գրանով իր յարգանքը յայտնել մեր խմբին: Եւ այդ առաջին օրինակը չէ մեր ճանապարհորդութեանց ընթացքում. իբրև նոր գործ՝ շատերն են կամեցել նախատել և այդպիսով խորհուսել մեր կազմակերպուած և որոշ ճրագիր ունեցող շրջագայութիւնները:

22 Օգոստոսի, հինգշաբթի. Աղբերփի:

Առաւօտեան ժամի 6 ն անց էր, որ կաթնով թէյն ու գաթան վայելելով և գիշերուայ ընթրիքի պակասը մածնով ու մեղրով լրացնելով՝ սրտանց շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեր հիւրընկալներին՝ իրենց անկեղծ և բուն հայկական հիւրասիրութեան համար, հրաժեշտ տուինք նրանցը և նստելով մեր ֆուրգոնները՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Աղբերփի:

Առաւօտեան թարմ և զով, առողջարար օդը ծծելով և զմալուելով գեղեցիկ գաշտավայրերի և բլուրների տեսքով մի ժամից յետոյ հասանք Հալաբբէզ գիւղը, որի տները տարածուած են բլրի ստորոտում և թուով 70 - 80 են. գիւղից հեռու, գաշտի ծայրին, արևելեան կողմը, երևում էին մի քարաշէն եկեղեցու աւերակներ-

րը: Եարունակելով մեր ճանապարհը կանաչագարդ և ընդարձակ հովտի միջով՝ մօտ կէսօրին հասանք ռուսաբնակ «Պրիվոյննի» գիւղը, որ բաւականին ընդարձակ տեղ է բռնում և ունի նորահառուց եկեղեցի. այս գիւղն իր գիրքի բարձրութեան (1680 մետր բարձր ծովի մակերևույթից) ու զովութեան պատճառով Եուլաւէրցիների ամառանոցն է: Անցնելով գիւղի երկայն ու լայն փողոցով՝ կրկին դուրս եկանք ազատ դաշտի վրայ, այստեղ կրկին շնորհակալութիւն յայտնելով ձիով մեզ ուղեկցող պ. Ս. Պ. հրաժեշտ տուինք նրան. նա վերադարձաւ Ուսուտ: Սօտենալով Օփրէթ կոչուած լեռան՝ ֆուրգոններից ցած իջանք և սաքով էինք առաջ գնում, որովհետեւ ճանապարհը գործիք և սաստիկ վատ էր. հէնց այդ ճանապարհի վրայ մի սայլի եզները խրտնելով՝ սայլը ձգել էին ձորը և ջարդ ու փշուր արել, բայց բարեբաղդաբար սայլապանն ազատուել էր: Օփրէթից սկսած ճանապարհն անցնում է խիտ անտառի միջով, երևում է Լաւուարն իր վեհապանձ գագաթով, շուրջը տարածուած են կանաչագարդ բլուրներ, որոնցից բղխում են բազմաթիւ սառնորակ աղբիւրներ: Գտնուած ենք 1800 մետր բարձրութեան վրայ, մեր ամբողջ ճանապարհորդութեան միջոցին ամենամեծ բարձրութիւնն է այս: Անտառը լիքն է պտղատու ծառերով, վայրենի տանձն ու խրնձորն արգէն հասել են, կարմրին է տալիս հունք: Բնութեան այդ սքանչելի վայրում կէս ժամաչափ հանգստանալով և հաց ու պանրի հետ ականակիտ սառն աղբիւրի ջուրը վայելելով՝ սկսեցինք արգէն իջնել լեռան գագաթից: Ճանապարհին անդադար պատահում ենք թուրք «քոչուոր»ների, որոնք սարից իջնելով գնում են իրենց ձմեռուայ բնակարանները—գիւղերը:

Ժամի 5-ին երևաց Աղ-բերփի (սպիտակ կամուրջ) գիւղը: Սօտենալով գիւղին, իջանք սայլից և քայլեցինք դէպի փոքրիկ ձորը, որի միջով անցնում է «Աղ բերփուչայ» կոչուած գետակը, որ կոչուած է նաև «ձապաղ», այս գետակն իր սկիզբն առնելով Լաւուարի աղբիւրներից և հետզհետէ ուրիշ ջրեր ևս ընդունելով իր մէջ մեծանում է և վերջը թափուած Խրամի մէջ: ձապաղի

վրայ շինուած կամուրջն երբեմն սպիտակ քարից շինուած լինելով՝ գիւղն էլ այդ կոչումն է ստացել և պահել մինչև այժմ, թէև կամուրջի քարերը վաղուց արդէն այլ ևս սպիտակ չեն:

Գիւղը տարածուած լինելով անտառապատ լեռան լանջի վրայ՝ գեղեցիկ գիրք ունի. հեռուից երեւում է նաեւ կանաչապատ Լալուարը: Գետակի մօտ գտնուող խանութների առաջը մեզ գիմաւորեց մեր դպրոցի նախկին սան պ. Վահան Տէր Վարդանեանը, և հրաւիրեց մեզ իջեանելու իրենց տանը: Ընդունելով պ. Վ.-ի սիրալիք հրաւերը՝ Փուրգոնները թողինք խանութների մօտ, իսկ մենք բարձրացանք գիւղը և իջեւանեցինք տեղական քահանայի, պ. Վ.-ի հօր տանը: Տունը շինուած էր ամբողջովին փայտից, պատերը ծեփած էին գածով. տանիքը կղմինտրով ծածկած և թեք. մեզ հիւրասիրող ընտանիքի հիւրատունն էր այս. իսկ ընտանիքն ապրում էր քար ու կրեայ հայկական տան մէջ: Սենեակում ըստ երկայնութեան ձգուած էր արևելեան «մեծ թախթը». պատերի վրայ եղած պահարաններում խառն ի խուռն ցրուած էին զանազան գրքեր, թըղթեր, տետրակներ, հին «Արարատ»ի համարներ, նաեւ մի քանի №№ «Сельское хозяйство» գիւղատնտեսական ամսագրի: Պ. Վահանն իր կէս եւրոպական և կէս գիւղական տպրուստով ու զգեստով մի տեսակ նոր տարազի խալիֆայի էր նմանուած. ինքը մի համեստ և բարեսիրտ անձն էր և իր հարուստ հօր յաջորդն ու ժառանգը պիտի լինէր:

Նաշելուց ու մի փոքր հանգստանալուց յետոյ պ. Վ.-ի ուղեկցութեամբ բարձրացանք զէպի բլրի խիտ անտառները՝ զիտելու այնտեղ գտնուած «Խորակերտ» վանքը: Երկու երեք վերստ տարածութիւնը լսիտ անտառի մէջ մի ժամաչափ զնալուց յետոյ՝ ծառերի միջից երևաց վանքի խախտուած գմբէթի ծայրը. անցնելով մի փոքրիկ ձոր և սառնորակ աղբիւրից կուշտ խմելով՝ դուրս եկանք վանքի առաջ, որ գիւղից հարաւ արևելք է գտնուած:

Վանքը շրջապատուած է եղել պարիսպով, որի

հետքերն են մնացել այժմ. կանգուն է դեռ սրբատաշ քարից շինուած ընդարձակ և կիսաքանդ մուտքը: Արեւմտեան կողմը վանքն ունի գաւիթ, որի մուտքը գտնուում է արեւմտեան կողմից: Պարսպի մուտքից մինչեւ գաւթի մուտքը բուսած են ահագին մեծութեամբ թփեր ու փշեր: Գաւիթը քառակուսի է, 15 արշին մեծութեամբ. ամբողջովին շինուած է սրբատաշ գեղնագուն քարից և ինչպէս երևում է, յետոյ է կառուցուած: Կամարներն ազատ սիւների վրայ շեն հիմնուած, այլ հաստատուած են ութը հատ կիսասիւնների վրայ. այդ կիսասիւնների կամարները միմեանց կտրելով կազմում են գաւթի փոքրիկ կաթուղիկէն, որ ներսից քանդակագործուած է եղել: Գաւթի ճարտարապետութիւնը նման է Հաղպատի գրատանը, բայց դարանների փոխարէն լուսամուտներ ունի: Գաւթի շինութիւնից միայն որմեքն ու կամարներն են ամբողջ մնացել, իսկ առատազը մեծ մասամբ աւերուած է. գմբէթը նոյնպէս կիսով չափ քանդուած է: Առաստաղի ամբողջ մնացած մասերի վրայ երեւում են նկարների հետքեր, որ ապացոյց է թէ առաստաղը սկզբում նկարուած է եղել գունաւոր ներկերով:

Գաւթի մուտքի աջ և ձախ կողմը գտնուում են մի մի լուսամուտներ. մի մի հատ էլ կան հարաւային և հիւսիսային որմերոււմ. արեւելեան որմի մէջ ևս, որով գաւիթը կցուած է եկեղեցու շէնքին, գտնոււմ են երկու փոքր լուսանցքներ՝ եկեղեցու միջից: Արեւելեան որմի կամարներն ու հարաւային որմն արձանագրուած են:

Գաւթի արեւելեան որմի մէջ է գտնոււմ եկեղեցու կամարակապ մուտքը, որի ճակատին գտնուած արձանագրութիւնը վանքի շինութեանն է վերաբերոււմ.

«Թուին 20. (701 1252 փրկչ.) ի հայրապետութեան Տ. Կոստանդեայ, արհի եպիսկոպոսութեան Համազասպայ և յաշխարհակալութեան և գաւրապետութեան... ի թագաւորութեան Գաւթի ես Ստեփաննոս որդի Յովհաննայ գնեցի զՍորակերտ և զիւր գեղն, զայգին որ ի Շղեր վանիցս յաւիտեան ի կա սպիտակ սուլտանի և շինեցի զսա ի հիմանէ սկսեալ լուսովն

անմահին Աստուծոյ լինել ինձ և եղբարց իմոց և որդոց արձան կենդանի և տեղի գերեզմանի մինչև գոյ Քրիստոս և առնէ ողորմութիւն ինձ և իմոցն ի փառս իւր. արդ որք խախտել ջանան զիմ տուածն լեկեղեցւոյս և կամ գտեղիս հանել յազգէ իմմէ, խախտեսցին և անկցին... քրիստոնէութենէն»:

Գուցէ արձանագրութեան մէջ լիշուած *Յորակերտ* գիւղը հէնց Աղքեօրփին է, որ վերջն այդ անունն է ստացել: Միւս արձանագրութիւնները վերաբերում են զանազան նուիրատուութեանց:

Եկեղեցու մուտքի աջ և ձախ կողմը կան մի մի պատարագամատոյց խորաններ, որոնց լուսամուտներն, ինչպէս լիշեցինք, գաւթի մէջ են բացուած: Նոյնպիսի խորաններ գտնուում են նաև բեմի աջ և ձախ կողմը:

Եկեղեցին անսիւն է և հաստատուած 4 կամարների վրայ, որոնցից արևմտեանը և արևելեանը մեծ են, իսկ միւսները՝ փոքր: Կամարները միանալով միմեանց հետ՝ իրենց վրայ են կրում եկեղեցու գեղեցիկ և ընդարձակ կաթողիկէն՝ հաստատուած երեսուն փոքրիկ սիւնների վրայ: Գմբէթի ներսից գտնուում են փոքրիկ քարեայ կամարներ, որոնք միմեանց կտրելով՝ մէջ տեղում ներկայացնում են երկու եռանկիւնիներ, որոնք միմեանց կտրում են: Եւրաքանչիւր կամարի տակ մի լուսամուտ կայ.—արևմտեանը փակ է:

Եկեղեցին բացի արևմտեան մուտքից ունի և մի այլ մուտք հարաւային որմի մէջ: Շէնքն արտաքին կողմից մաքուր, սրբատաշ քարից է, իսկ ներքուստ ոչ սրբատաշ քարից և վրան սրուածքի հետքեր են երևում: Քարերն անձրևից ու խոնաւութիւնից վնասուած են: Յատակը ծածկուած է հողով: Երկայնութիւնն է 18 արշին, լայնութիւնը $10\frac{1}{2}$ արշին. բեմի բարձրութիւնը 1 արշին. եկեղեցին առհասարակ անխախտ է մնացել, միայն տանիքն է խախտուած և վրան ահագին ծառեր են բուսել: Մտնելով այս սրբատեղին, քիչ է մնում, որ մարդու աչքերն արտասուքով լցուին՝ տեսնելով այս հրաշալի շէնքը կենդանիների ազբով լիքը... Տէր Աստուած, մինչև երբ պէտք է Քո սուրբ տաճարներն ու

աղօթատեղիներն այսպէս պղծուած մնան. ժամանակ չէ. .:

Եկեղեցու շուրջը գտնուում են բազմաթիւ գերեզմանաքարեր, որոնցից ուշագրութեան արժանի է մի գեղեցկաքանդակ խաչքար՝ կանգնեցրած բարձր և լայն պատուանդանի վրայ. այդ խաչքարն ու պատուանդանն արձանագրութիւն չեն կրում, միայն խաչքարի ճակատին համառօտ գրուած է. «սբ. նշան տէրունական»: Աչքի էին ընկնում նոյնպէս մի առանձին ձևի տասանաքարեր, որոնք քառանկիւնու ձև ունէին, լայն մասերը գետնի մէջ թաղուած, իսկ երեք կողմերը զարդարուած զանազան պատկերներով. օրինակ՝ մարդու պատկեր մէկ ձեռքին նիզակ, միւս ձեռքին սանձ բռնած:

Եկեղեցու շուրջն այնպիսի բարձր փշուոր թփեր ու խոտեր են բուսել, որ մարդ դժուարանում է զրանց միջովն անցնել: Եկեղեցուց մի փոքր հեռու, արևելեան կողմը կայ մի ընդարձակ եկեղեցու աւերակ. մնացել է կանգուն միմիայն բեմի արևելեան պատի կամարաձև մասը, որ շինուած է սրբատաշ քարից: Տեղացիք այս շէնքին բաղանիք են անուանում, ասելով թէ մէջը ջրի խողովակներ են գտել: Բայց շինութեան ձևից երևում է, որ եկեղեցու աւերակ է. ապացոյց են նաև այն երկու խորանները, որ շինուած են այդ աւերակի աջ և ձախ կողմը:

Վանքը շինուած է ծովի մակերևութից 1300 մետր բարձրութեան վրայ. երեկոյեան 7 ժամին ջերմաչափը ցոյց է տալիս 16 աստ. Բ:

Արդէն խաւարը տիրել էր անտառում, երբ մենք ուրուականների նման դուրս եկանք տնքաղդ աւերակների միջից և խուլ ու մուռջ թփերի ու ծառերի միջով ճանապարհ ընկանք գէպի մեր իջևանը՝ պ. Վահանի առաջնորդութեամբ: Անտառի մէջ խորին, գերեզմանական լուռութիւն էր տիրում. մի անսովոր ազդեցութիւն է գործում մեզ վրայ խաւարը. զգուշութեամբ փոխում ենք մեր քայլերը մթութեան մէջ՝ կարծես թէ վախենում ենք խանգարել մեզ շրջապատող անհուն հանգրստութիւնն ու լուռութիւնը: Լսում է միայն ճպուռի ձայն:

նը և ծառերի մեղմ սօսափիւնը: Գիշեր ժամանակ անտառում առհասարակ մարդ երկիւղի ազդեցութեան ներքոյ է լինում և աչքին զանազան երևոյթներ են երեւում, ամեն մի շնչին ստուեր գազանի կերպարանք է ընդունում, որ պատրաստում է յարձակուել մարդու վրայ: Մեր մաքերից այդպիսի երկիւղները ցրուելու նպատակով՝ դաստիարակը պատուիրեց խմբովին երգելով առաջ գնալ:

Այդպիսով մութի մէջ խարխափելով ու տատանուելով կոյրի նման, երբեմն ընկնելով, վերկենալով, զուարճանալով ու շարունակ երգելով՝ հասանք գիւղը և մեծ ախորժակով հաց ու պանիրն ու թէյն վայելելով՝ անմիջապէս Մորփէոսի գերկն ընկանք՝ ընդարձակ թախտի վրայ և պատշգամբում:

23 Օգոստոսի, ուրբաթ. Շուշաէր:

Առաւօտեան 4^{1/2} ժամին արդէն ամենքս ոտքի վրայ էինք. օրը մի փոքր ամպամած էր և զով: Թէյ խմելուց յետոյ շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեր հիւրընկալին և իջնելով ձորը՝ կամուրջի մօտ հրաժեշտ տուինք պ. Վահանին, նստեցինք մեր ֆուրգոնները և դիմեցինք դէպի Շուշաէր: Ճանապարհն անցնում էր գեղեցիկ բլուրների վրայով, խիտ անտառների միջով. մերթ բարձրանում, մերթ իջնում էինք: Ճանապարհի ձախ կողմից կարկաչելով վազում է մի առու՝ շրջապատուած ուռենիներով, առուից ձախ հոսում է Շուշաէրայ ջուրը, իսկ այդ հոսանքից էլ ձախ կողմը խիտ ու անսպառ անտառներն են: Մի փոքր բաց տեղերում շարուած էին խոտի դէղերը, որ պատկանում են Չանախչի և Օփրէթ գիւղերին:

Երկինքն հետզհետէ պարզուեց և արևի ճառագայթներն սկսեցին իրենց ոյժն ու զօրութիւնը կամաց կամաց զգալի անել: Ժամի տասն էր, որ հասանք «Մոլ-ժոռնի» հայաբնակ գիւղը և կրկին շարունակեցինք մեր ճանապարհը. արդէն պարզ երևում է «ղուլի գեագուկ» արը, որի ստորոտում տարածուած է Շուշաէրըս: Կէս

օրուայ մօտ երևացին Մուլաւէրի այգիները. անցանք փոքրիկ գետակը և մտանք այգիների ընդարձակ շարքի մէջ. խաղողի անթիւ ողկոյզները ժպտում են հեռուից. ծառերի ճիւղերից կախուած են դեղձը, խնձորը, տանձը, նուռը և այլն. բայց ամենից մեծ տարածութիւն են բռնում խաղողի վազները:

Անցնելով գիւղի միջով իջևանեցինք սբ. Աստուածածին եկեղեցու մօտ կառուցուած տղայոց դպրոցում. երեք ժամի չափ հանգստացանք, ճաշեցինք և նորից ճանապարհ ընկանք: Միակ նորութիւնը, որ տեսանք Մուլաւէրում՝ այն էր, որ կալերում էշեր էլ էին լըծել...:

Երբ դուրս եկանք գիւղի այգիների շարքից, բնութիւնը բոլորովին փոխուեց. մինչև Մուլաւէր շարունակ անցնում էինք խիտ անտառների, կանաչազարդ բլուրների, հովիտների ու ձորերի միջով, իսկ այժմ անցնում ենք ընդարձակ և բուսականութիւնից զուրկ ձանձրալի դաշտի վրայով: Արևի ճառագայթները կիզում են սաստիկ և մեզ համար այդ աւելի զգալի էր, որովհետև դեռ երէկ համարեա՛ մրսում էինք 1800 մետր բարձրութեան վրայ, իսկ այժմ գնում ենք 300 մետր բարձրութիւն ունեցող ջերմ դաշտավայրի փոշոտ կառուղիով: Անցնելով ճիւղաւորուած Խրամ գետի վրայով, ուղևորուեցինք դէպի թրքաբնակ Արզըհաջլու և այնտեղից Մառնէուլ գիւղը. արդէն մութն էր. իջևանեցինք մի խանութի առաջ, թէյ խմեցինք, ընթրեցինք և ոմանք Ֆուրգոններում, ոմանք խանութի առաջ տարածուելով՝ անուշ քնեցինք:

Առաւօտեան ժամի 2¹/₂ էր, որ զարթեցինք և 3-ին արդէն մեր Ֆուրգոնները շարժուեցին տեղից. գնում էինք փայլուն աստղերի լուսով, մինչև որ արեւելքը շառագունեց և արևի կարմրագոյն ճառագայթներն ընկան շրջակայ բարձրութեանց վրայ: «Առաւօտ լուսոյ» երգելով անցնում ենք դաշտի միջով. ճանապարհը լիքն է սեխի և ձմերուկի սայլերով: Ժամի 9-ին հասանք «Սողանլուխ», իջևանեցինք մի խանութում, թէյ խմեցինք և վայելեցինք մեր ճանապարհոր-

դուժեան վերջին ճաշը, որ բաւականին ուրախ անցաւ:
 Ժամի 1-ին ճանապարհ ընկանք Սողանլուխից և
 մօտ ժամի 4-ին իջանք մեր alma mater ի բակում: Վեր-
 ջին անգամ դաստիարակը հաւաքեց մեզ իր շուրջը,
 վերջին անգամ մի քանի ջերմ խօսքերով խրատուսեց
 մեզ՝ լինել ուսումնասէր և ջանասէր, երախտագէտ
 դէպի գպրոցն ու վարչութիւնը. յորգորեց՝ մեր ճա-
 նապարհորդութեան ընթացքում տեսածն ու լսածը
 խորը կերպով տպաւորել մեր սրտերում և մեր այցե-
 լած նուիրական վայրերի սբ. լիշատակներն անջնջելի
 պահել: Այնուհետև շնորհակալութիւն լալտնեց մեր
 կանոնաւոր ընթացքի համար, սեղմեց ամենքիս ձեռ-
 քը և հեռացաւ: Երկնր ժամանակ գպրոցի բակը դրըր-
 դում էր մեր «կեցցէ»-ների ձայներով...:

Իս. Յարութիւնեանց.

« Լ ՈՒՄ Ա Յ »

գրական հանդիսից արտատպուած գրքեր

1. *Իս. Յարութիւնեան. Ստեփաննոս Պալասանեան* գ. 25 կ.
2. *Պօտապէնկօ. Մի կտոր հաց. թարգմ. Գ. ք. Աղանեանց* գ. 10 կ.
3. *Սենկելիւհչ. Գէպի Աթէնք. թ. Գ. ք. Աղանեանց* գ. 15. կ.
4. *Գաստիարակութեան դօրութիւնը. թարգմ. Ս. Մանգիւնեան* գ. 30 կ.
5. *Բակ. Իլիկիա* գ. 15 կ.
6. *Ն. Տէր-Կարապետեան. Խաչատուր Աբովեան* գ. 60 կ.
7. *Անժամանակ թատրոն և ընթերցանութիւն. թարգմ. Ս. Մանգիւնեան* գ. 25 կ.
8. *Իս. Յարութիւնեան. Աշակերտի յուշատետրը* գ. 30. կ.
9. *Ստ. Աւետիքեան. Ղեկավարներ* գ. 10. կ.
- ✓ 10. *Պեստալոցցի. Լինհարզ և Գերտուզ. թարգմ. Իս. Յարութիւնեան* գ. 1 ր 50 կ.
11. *Մեղքիսեղեկ եպիս. Մուրաւեան. Պետրոս Շանչեան. պատկերով* գ. 50 կ.
12. *Իս. Յարութիւնեան. Զգացմունքների աշխարհ* գ. 30 կ.
13. *Յար. Թումանյան. Մեղք-Իւտուփ. պատմ. պօէմա* գ. 20 կ.
14. *Մ. Եօկայի. Ուրացողը. թ. Ի. Յարութիւնեանց* գ. 20 կ.
15. 1901. ս. Էջմիածնի ժ.Զ դարագարձը գ. 25 կ.
- ✓ 16. *Եր. Շահազիզ. Մկրտիչ Էմին* գ. 60 կ.
17. *Գ. ա. ք. Աղանեանց. Հընից-նորից. ա. պրակ. գ. 30 կ.*
18. *Կարալենկօ. Կոյր երաժիշտը. թարգմ. Մուշէ վարդապետ. գ. 60 կ.*
19. *Զորորդ դարու հայ եկեղեցին. գ. 25 կ.*
20. *Երուանդ Շահազիզ. Նոր Նախիջևանի ս. Խաչ վանքը. գ. 40 կ.*
21. *Իս. Յարութիւնեան. Իմ օրագիրը. գ. 25 կ.*

ԳԻՆՆ Է 25 ԿՈՊ.

